

891.6605

BE

v.7

no.1

6605
E

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS

VII. RHIF 1.

[Gorffennaf 3]

GWANWYN 1917.

Y BEIRNIAD

CYLCHGRAWN CHWARTEROL

DAN NAWDD CYMDEITHASAU CYMREIG Y COLEGAU CENEDLAETHOL

A THAN OLYGIAETH

J. MORRIS JONES

CYNNWYS

TWM O'R NANT
DATBLYGIAD ADDYSG DDIWINYDDOL
EIN DIWINYDDION IEUAINC AC
YMCHWILIADAETH
ALUN
JAC FY MRAWD YN MYND I'R FYDDIN
CYMRODORION CAERDYDD CHWARTER
CANRIF YN OL

Y Parch. D. D. Williams
Syr Harri R. Reichel

David Samuel
Y Parch. D. Ambrose Jones
Y Parch. E. Tegla Davies

Y Parch. O. L. Roberts

LERPWL

HUGH EVANS A'I FEIBION, ARGRAFFWYR
356, 358 STANLEY ROAD

Cyrol VII—1917.

CYHOEDDIR YM MISOEDD MAWRTH, MEHEFIN, HYDREF A RHAGFYR

Y BEIRNIAD

CYLCHGRAWN CHWARTEROL.

Dan nawdd Cymdeithasau Cymreig Colegau Prifysgol Cymru

A THAN OLYGIAETH

YR ATHRO J. MORRIS JONES

BANGOR.

Cyhoeddir yn Y BEIRNIAD ysgrifau ar bynciau Cymreig yn yr ystyr ehangaf, adolygiadau ar lyfrau newyddion, &c., &c.

Rhoddir cyfle i ymdrin ag unrhyw fater a fyddo yn dal perthynas â bywyd y genedl ym mhob agwedd arno.

Pris SWLLT y rhifyn

trwy law y llyfrwerthwyr Cymreig.

Am danysgrifiad o 5/- y flwyddyn anfonir y pedwar rhifyn trwy'r *post* i unrhyw gyfeiriad yn Ynysoedd Prydain ; yr enwau i'w hanfon i Ysgrifennydd Y BEIRNIAD, Coleg y Brifysgol, Caerdydd.

Argreffir a chyhoeddir dros Bwyllgor Cymdeithasau Cymreig y Brifysgol gan y Mri. HUGH EVANS A'I FEIBION, Swyddfa'r Brython, Stanley Road, Liverpool.

DOSBARTH HYNAF.

Llyfr Da unrhyw adeg, ond yn arbennig felly ar hyn o bryd mewn cysylltiad a'r Maes Llafur.

Aerchiadau ar yr Epistol at yr Hebreaid.

Gan y PARCH. O. L. ROBERTS, LERPWL. 280 t.d. Llian, 2/-; Trwy'r Post, 2/4.

Y mae yn rhaid fod rhywbeth eithriadol yn y llyfr hwn cyn y gawsoi y fath gamoliaeth unrhydol gan y prif Dduwinyddion a Llenorion. Darllenner y dyfyniadau isod.

Y Dysgedydd.—"Mae yn y llyfr hwn lawer iawn o ragoriaethau. Nid oes yr un paragraff yn y llyfr na cheir ymdriniaeth go lwyr arno. Yn sicr, bydd o wasanaeth, gwerthfawr i athrawon a disgyblion ein Hysgoliad Sul."

Y Beirniad.—"Ni allai neb ddarllen y gyfrol hon heb gael rhyw oleuni newydd ar f-ddwl yr awdur ysbrydoledig. Mae'n ymgais deg i osod allan gen-dwi'r Epistol mewn iaith ymarferol, ac mewn dull syml."
Y Drysorfa.—"Y mae yn cynnwys traethiad goleu a chyflawn ar brif adranau y rhan hon o Air Duw, . . . a thâl yn dda am ei ddarllen yn ystyriol. Llyfr rhagorol yw hwn."

Se en Gomer.—"Cyfrol werthfawr iawn. Rhagora ar Esboniad cyffwrdd, mae'n fwy darllenadwy. Y cymorth goreu welsoem eto i ddeall yr Epistol."

© © © © ©

CYMORTH AMHRISIADWY ARALL:—

Esboniad ar yr Epistol at yr Hebreaid.

Gan y PARCH. OWEN THOMAS, D.D., LERPWL.
Plyg Mawr, Llian Hardd, 3/6; Trwy'r Post, 3/11.

DYWEDIR AM DANO:—

Y Tyst.—"Cymerir y llythyr i fyny adnod ar ol adnod yn helaeth ac yn fanwl, heb gynyng osgoi unrhyw anhawster. Yn sicr, ceir yma gyfoeth na chafwyd erioed o'r blaen mewn unrhyw Esboniad yn ein iaith."

Y Traethodydd.—"Nid yw ond peth bychan i ddwyed na chafodd ddarllenwyr Cymreig erioed y fath gyfleusdra i geisio mynd i mewn i ystyr ogoneddus yr Epistol ag a geir yn y gwaith hwn."

Y Goleuad.—"I'r sawl sy'n chwilio am gynborthwy i astudio yr Epistol hwn, nis gallwn feddwl am un rhagorach nag Esboniad Dr. Thomas."

Y Greal.—"Ystyriwn hwn yr Esboniad goreu ar yr Hebreaid i gwyddom am dano."

AR WERTH GAN LYFRWERTHWYR YMHOEBMAN.

RYHYS LEWIS: Dyddorus, Ffræth, a Byw. Llian, 2/6.
"Yn byrlymu drosodd gan *humour* a *pathos*."—*Y Gwyliedydd.*

RYHYS LEWIS: An English Edition, Revised. Cloth, 2/6.
"From beginning to end it is packed full of interesting matter."—*Scotsman.*

ENOC HUWS: Doniol, Difyrus, ac Addysgiadol. Llian, 2/6.
"Swynol ac anwrthwynebol ddarllenadwy."—*Seren Gomer.*

GWEN TOMOS: Llawn Ffraethineb, Donioldeb a Thalent. Llian, 2/6.
"Yn orlawn o ddyddordeb a bywiogrwydd."—*Y Gwyliedydd.*

Y DREFLAN: Cyffrous, Cymreig, a Byw. Llian, 2/-.
"Un o'r llyfrau mwyaf darllenadwy yn yr iaith."—*Weekly Mail.*

STRAEON Y PENTAN: Difyrus dros ben. Amlen, 1/-.
"Mor ddifur a dim o waith yr awdur."—*Y Goleuad.*

Y DREFLAN A STRAEON Y PENTAN: Yn un gyfrol, Llian, 2/6.

YSTORIAU DIFVR: Gan y PARCH. T. MARDY REES. Llian, 1/-; Amlen, 6ch.

"Y maent yn ddigrif dros ben."—*Y Herald Cymraeg.*
LLITHIAU O BENTRE ALUN: Gan Mrs. S. M. SAUNDERS. Llian, 1/-; Amlen, 6ch.

"Deunddeg o straeon byrrion ydyw y lithiau hyn, y maent yn *ddiigr bob un*, ac yn llawn swyn. Llyfr rhagorol ydyw."—*Llais Rhyddid.*

GWILYM A BENNI BACH: Gan W. LEWELYN WILLIAMS, A.S. Llian, 1/-.
"A charming story."—*Manchester Guardian.*

OIT: Ystori dlos yn darlunio gyrfia geneth amddifad. Gan FANNY EDWARDS. Llian, 6ch.

"Ystori syml, naturiol a darllenadwy iawn, yw 'Cit,' *dylai pawb ei darllen*."—*SILYN.*

GORCHEST GWILYM BEVAN: Gan T. GWYNN JONES. Amlen, 6ch.

"This is a novel of exceptional merit."—*The Christian Life.*
YR HEN DDODDOR: Gan IAN MACLAREN, wedi ei Chymreigio gan R. H. JONES. Gyda 17 o Ddarluniau. Llian, 2/-.

"Nodedig o ddyddorol a darllenadwy."—*Y Dysgedydd.*
CABAN FIEWYRTH TWM: Gan HARRIET BEECHER STOWE. Gyda 24 o Gerfuniâu, tudalen llawn. Llian, 2/-; Amlen, 1/-.

Y mae yr ystori fydenwog hon yn parhau mor boblog-aidd ag erioed.

YSTEN SIONED: Gan y CANGHELLOR SILVAN EVANS ac IVON. Llian, 1/-.
Casgliad o Draddodiadau, Ofergoelion, a Llen Gwerin Cymru.

"Mae'r hanesion oll yn ddifur odiaeth."—*Y Goleuad.*

Dywed y PROFF. W. LEWIS JONES, M.A., Bangor —

"Fel un yn meddu gweliad treidgar, cymym-deimlad eang, ac arabedd diball-saif **DANI L OWEN** yn uchel iawn ym mysg llenorion unrhyw wlad."

LLYFRAU HAF.

"Pa beth a ddar-enwn heddyw? Boreuddydd cynnes, mwyn. Chwery pelydrau yr haul ar ddail y coed. Y mae an-iaen oll yn llon, a dymunol ydyw cael llyfr yn meddu yr un elfen; llyfr a heulwen yn ei feddyliau; llyfr âg awelon y De, yn crwydro rhwng ei ddail."—**ANTHOPOS.**

Y mae pob un o'r llyfrau hyn, yn llyfrau haf mewn gwirionedd. Y mae tlydni a hoen yr haf yn ymddelweddau trwyddynt.

Y BEIRNIAD

TWM O'R NANT
BARD D YR INTERLIWD GYMREIG

1739-1810

PERTHYN yr Interliwd i ddosbarth y Chwaraegerddi. Ychydig o oleuni a geir ar ddatblygiad y chwaraegerddi yn y canrif-oedd cyntaf o'r Cyfnod Cristionogol. Ac ym Mhrydain credir na cheid mohonynt hyd wedi'r gorchfygiad gan y Normaniaid.¹ Yn y gwledydd y ceid hwy yn gynharach, tybir mai dyma'r cwrs a ddilynwyd ganddynt yn eu datblygiad. I ddechreu ceid *Theatre* y Rhufeiniaid a cheid math o ddrama ynddi, ond bu hon farw gan mor lygredig oedd, dygodd hadau ei dinistr oddimewn iddi ei hun, ac yn y diwedd aeth yn beth amhosibl.² Wedi'r *Theatre* cafwyd gwahanol ffurfiau ar chwaraeon y *Folk*, megis Chwaraeon Dechreu'r Gaef, Chwaraeon Mai, *The Sword Dance*, *The Mummer's Play*, etc. Y cam nesaf oedd i'r eglwys gymryd y chwaraeon hyn o dan ei nawdd a rhoddi gwedd grefyddol arnynt—y *Liturgical Plays* neu'r Ddrama Grefyddol.³ Yr oedd dau ddosbarth o'r rhai hyn, y *Mysteries*, y rhai a osodai allan yn ffurf drama rai o'r prif hanesion a digwyddiadau a gofnodir yn yr Ysgrythyrau, gyda chyfeiriad

¹ "Before the Norman Conquest we have no reason to suppose that dramatic representations were known in England."—A. W. Pollard, *English Miracle Plays*, Introduction xviii.

² "Under the Roman Empire the drama died a natural death, not because the church condemned it, but by a lust for sheer obscenity which made true dramatic writing impossible."—A. W. Pollard, *English Miracle Plays*, Introduction i.

³ E. K. Chambers, *The Mediaeval Stage*, vol. ii., pp. 1-67.

Pa fodd y mae cyfrif am Twm o'r Nant yr interliwdiwr? Gellir nodi rhyw bethau a gyfrif i raddau am ei safle fel interliwdiwr. Yr oedd amser ei ymddangosiad, cymeriad y bobl y darparai ar eu cyfer, a'u hamgylchiadau yn fanteisiol iddo wneuthur argraff arnynt. Teimlodd fin y gorthrwm oedd mor nodweddiadol o'i gyfnod; aeth y cleddyf i'w enaid ef ei hun, cafodd ddefnydd ei interliwdiau yn yr hyn yr aeth drwyddo, yn yr hyn a ddioddefodd. Canu ei brofiad a wnaeth, ond yr oedd y profiad hwnnw yr un a phrofiad toreth ei genedl, ac oherwydd hyn ni ellir dwyn yn ei erbyn ef y cyhuddiad a ddygir yn erbyn gwedd ar farddoniaeth Goronwy Owen. Yr oedd tuedd ormodol ynddo ef i'w ddwyn ei hunan i'w farddoniaeth; mae gormod o liw helbulon ac anhawsterau personol ar ei gynyrchion; yn hyn ymdebyga i Christina Rossetti. Diffyg yw hyn mewn barddoniaeth. Y cyffredinol ac nid y neilltuol ydyw tiriogaeth barddoniaeth. Ond nid yw un o'r pethau yna, na'r cwbl gyda'i gilydd, yn esbonio Twm o'r Nant; mwy nag y mae cyfnod Shakespeare, ei gydoeswyr, y ffynonellau y bu yn tynnu ohonynt, etc., yn cyfrif am Shakespeare.¹ Rhaid rhoddi lle i athrylith Twm, ac ni ellir cyfrif yn llawn am athrylith,—mae rhyw elfen anesboniadwy ac anolrheiniadwy mewn athrylith bob amser. Yr oedd ei fywyd wedi bod yn fywyd crwydrol bron ar ei hyd, cafodd drwy hyn fantais i sylwi ar yr arferion a ffynnai yng ngwahanol rannau Cymru, yn neilltuol yng ngogledd-ddwyrain Cymru, ac ar ygororau. Naturiol hefyd ydyw credu iddo glywed llawer am chwaraegerddi Caer a York, amhosibl ydyw meddwl yn wahanol pan gofier y perfformid y chwaraegerddi hyn yn ystod y ganrif a flaenorai yr un yr oedd ef yn byw ynddi,² ac y byddai yntau ar gyfnod yn ei hanes yn mynd ac yn dyfod yn barhaus i Gaer. Bu i'r rhai hyn, a dywedyd y lleiaf, awgrymu iddo destynau rhai o'i interliwdiau: *Cain ac Abel*, *Gwahanglwyf Naaman*, *Jacob ac Esau*. Mae yn bosibl ei fod ef

¹ Ni fwriedir i'r cyfeiriad at Shakespeare fod yn unrhyw ategiad o gwbl i'r syniad ffôl, disail a barodd i rywrai alw Twm o'r Nant yn Shakespeare y Cymry. I amcan arall yn gwbl y gwneir y cyfeiriad.

² "There are the plays of York and Chester crafts. The manuscript of the former dates from the middle of the fifteenth Century; those of the latter from the end of the sixteenth, and beginning of the seventeenth."—E. K. Chambers, *The Mediaeval Stage*, vol. ii, p. 124. *J. A. Symonds, Shakespeare's Predecessors*, pp. 82-83.

yn ddyledus i'r *Chester Plays* a'r *York Plays* am barodrwydd ei gymeriadau i glebar, i wag siarad ymlaen gan anghofio'r prif bwynt. O'r hyn lleiaf fe geir y llinell hon yn y chwaraegerddi y cyfeiriwyd atynt, ac fe'i ceir yn interliwdiau Twm o'r Nant. Ynddo ei hunan i raddau mawr y cafodd Twm o'r Nant ei interliwd o ran ei mater a'r ffurf a roddodd arni. Mae'r feirniadaeth a ganlyn a wnaed yn ddiweddar ar Dwm o'r Nant yn cynnwys calon y gwir, "There is no need to go to mediaeval morality to get the gauge of Dwm o'r Nant. He was the Welsh Drama." Mewn ysgrif arall ar Dwm o'r Nant gofynna'r un beirniad—gyda thipyn o anghysondeb, ni gredwn, am linach Twm fel dramayddwr—"his dramatic pedigree fully made out"—dyna ei frawddeg ef. Mewn llawer o amgylchiadau gellir rhoddi'r llinach,—y dolennau yn y gadwyn fu'n dylanwadu, a byddai'r hen ysgrifenwyr yn hoff iawn o ddilyn y cynllun hwn; wrth sôn am gysylltiad Alcuin ag Abelard ynglŷn â datblygiad addysg byddent yn hoff o osod allan y cysylltiad yn y drefn a ganlyn: Alcuinus genuit Rabanum, Rabanus autem genuit Lupum servatum, ac ymlaen at Roscelinus, William of Champeaux ac Abelard. Ni ellir gwneuthur hyn gyda Thwm o'r Nant fel dramayddwr. Mwy cywir fyddai dywedyd amdano, ei fod yn yr ystyr hon "heb dad, heb fam, heb achau," yn neilltuol felly ynglŷn â'r Interliwd Gymreig.

Y mae interliwdiau Twm o'r Nant yn werthfawr ar amryw gyfrifon. Ceir ynddynt ddarnau rhagorol o farddoniaeth ddiledryw—gwir gynnyrch yr awen. Yr oedd yr Interliwd yn ddull effeithiol o argraffu gwirioneddau ar feddwl y genedl, a dysgu moesau iddi, ac yr oedd mawr angen am y naill a'r llall. Mae i'r interliwdiau hefyd werth neilltuol fel ffynonellau hanes y cyfnod. Gollyngant ni i mewn i gyfrinach yr amseroedd, ceir ynddynt ddarlun rhagorol o rai gweddau ar fywyd Cymru yn y ddeunawfed ganrif.

Dywedir i Dwm o'r Nant gyfansoddi amryw interliwdiau yng nghyfnod ei ieuencid nad ydynt yn ei weithiau argraffedig, a diau y bu cyfansoddi'r rhai hyn yn ddisgyblaeth iddo er cyfansoddi rhai mewn cyfnod addfetach mewn bywyd. Mae saith o'i interliwdiau wedi eu hargraffu: *Tri Chryfion Byd, Pleser a Gofid, Cybyddod ac Oferedd, Y Farddoneg Fabilonaid, Bannau y Byd neu Greg-*

*lais o'r Grogloffti, Y Ddau Ben Ymdrechgar, a Phedair Colofn Gwladwriaeth.*¹

Dywed Twm o'r Nant drwy un o'i gymeriadau fod interliwdiau fel y piod yn meddu eu llinellau du a gwyn. Ac mae y sylw yn ddigon gwir am ei interliwdiau yntau yn neilltuol. Brith fel y piod ydynt. Ceir ynddynt lawer o arabedd, a natur dda. Daw llawer o *humour* Twm i'r golwg yn ei iaith yn rhoddi i un o'i gybyddion yr enw Arthur, a Gwenhwyfar yn enw i'r gardotes ddiog. Y fath ergyd a ddyry drwy hyn i'r ysbryd rhamantaidd. Mae'r ymddiddan rhwng y ddau gymeriad hyn yn yr eithaf pellaf oddiwrth yr hyn a ellid ei ddisgwyl rhwng Arthur—y dihafal mewn cwrteisrydd—a'i frenhines Gwenhwyfar.² Gwirionedd y rhoddir pwys neilltuol arno y blynyddoedd hyn ydyw dibyniad y naill ran o gymdeithas ar rannau eraill. Dywedir fod Llafur mor hanfodol i Gyfalaf ac ydyw Cyfalaf i Lafur. Mae'r syniad wedi ei fynegi yn glir gan Dwm o'r Nant yn un o'i interliwdiau :

Nid allif, deallwch, un dyn
Fyw'n gryno yma heno arno'i hun,
Rhai'n barchus, neu drefnus iawn draw,
Rhai'n weiniaid yslafiaid islaw,.....
Gan hyny 'rwy'n deisy' ar bob dyn,
Na ymfrostied yn ei alwad ei hun,
Ni ellir byw'n ddifyr ddiwall,
Mewn llwyddiant, y naill heb y llall.

Oni chlywir adlais dysgeidiaeth ddiweddar mewn geiriau fel hyn a'u cyffelyb a geir gan Dwm o'r Nant?—bywyd yr un a bywyd cyfundeb o bobl. Y mae'r rhai hyn wedi eu bwriadu nid i fod yn wrthwyneb i'w gilydd ond yn wasanaethgar i'w gilydd; mae'r naill i gyflenwi diffyg y llall. Mae dyn yn dibynnu ar y gymdeithas a'i cylchynna; ac y mae cymdeithas hithau yn dibynnu ar y per-

¹ Mae Interliwd arall nad yw yn ei weithiau argraffedig erbyn hyn wedi ei darganfod—*Tri Chydymaith Dyn. Sef Rbyfyg Natur, Anrbydedd y Byd, a Chydwylbod*. Ceir yn yr Interliwd hon helbulon y cludwr coed a aeth i balfau'r *Money-lender*.—*The Journal of the Welsh Bibliographical Society*, Feb. 1911, pp. 57-59.

² *Arthur*.—O b'le rwan' hefo'ch cwman ci
Gwenhwyfar, daethoch chiw cynhyfed?.....
Arthur.—Wel, yr hen baunes, ar bwy 'roedd y bai?
Oni allech chiw wneyd llai o ddifrad.

sonau unigol a'i gwna i fyny.¹ Ni ellir gwanhau y naill na'r llall heb niweidio'r bywyd sydd yn gyffredin iddynt.² Y ffordd fwyaf effeithiol i'r person unigol gyrraedd y perffeithrwydd uchaf sydd yn bosibl iddo ydyw drwy ei anghofio'i hunan yn ei awydd i wella cymdeithas o'i amgylch. Y mae'r person unigol ar ben y ffordd i sicrhau ei iachawdwriaeth ei hun pan fo'n barod i dreulio ac ymdreulio er lles uchaf cymdeithas.³ Yr oedd y mwyafrif, o'r rhai yr apelid atynt gan y bardd yn ei Interliwdiau, mewn dygn dlodi mewn canlyniad i galedi'r amseroedd a gorthrwm y cyfoethogion, a dwg y bardd ar gof iddynt fod i dlodi ei fanteision; y mae'n foddion yn aml i ddwyn dynion i weled llaw Duw ac i gydnabod ei ddoethineb. Athrawiaeth iachus a geir yn y geiriau a ganlyn:

A swm y cwbl drwbl drud,
 O boenau'r bywyd beunydd,
 Yw'n dysgu ni drwy dasg a wnaeth
 Gair odiaeth y creawdydd;
 Beth ond tylodi a phob hynt lidiog,
 Syn galw dynion er gwel'd enwog
 Allu llaw yr Hollalluog;
 Am bob doethineb a berthynant,
 Ymhob celfyddyd, hap coelfeddiant,
 Duw a ddylai gael addoliant.

Mae Twm o'r Nant yn rhoddi llais i'r "cyffredin mud,"; teimlai fod yr adeg wedi dyfod iddynt fynnu cael eu clywed. Gwna hyn yn neilltuol yn ei interliwd "Pedair Colofn Gwladwriaeth"; gesyd yr hwsmon ochr yn ochr â'r brenin, yr ustus, a'r esgob, ac awgryma fod yr hwsmon yn fwy pwysig mewn gwirionedd i gymdeithas na'r un o'r tri eraill. Drwy'r hwsmon y cedwir y gweddill wrth ei gilydd.

¹ "Man depends on society. Society on Man."—Sir Henry Jones, *The Working Faith of the Social Reformer*, chapters xi, xii.

² "To speak of any progress or improvement or development of a nation or society or mankind except as relative to some greater worth of persons is to use words without meaning."—T. H. Green, *Prolegomena to Ethics*, sect. 184, pp. 210-11.

"The citizen finds his own good in the Common good."—T. H. Green.

Er eu bod hwy yn ymddyrchafu,
 Bob un yn hollawl yn ei swydd a'i allu ;
 Gwaith yr hwsmy'n sydd ar dwyn
 Yn eu dal hwy'n fwyn i fynu.....
 Tryw'r hwsmon a'i drafael mae'u gafael nhwy i gyd.

Mae athrawiaeth Twm o'r Nant yn arw ddigon yn aml, a'i lais yn anhygar, ond ymdrechu dros y da yr oedd ef drwy'r cwbl,—y lleisiau sydd yn gweithio ym mhlaid rhinwedd a iawn drefn yw y lleisiau a glywir yn ei interliwdiau. Fe gredai Twm o'r Nant yn llwyddiant terfynol y da, ac fe gredai fod rhyw gymaint o'r da ym mhob dyn.

Ynom ein hunain mewn rhan hynod ;
 Mae pob pechadur gwaetha'n fyw,
 Ac elfen Duw'n ei waelod.

Rhaid i'r hwsmon, fodd bynnag, iawn ymddwyn onide derfydd amdano yntau. Dengys diwedd yr interliwd "Pedair Colofn Gwladwriaeth" hyn; os try'r hwsmon yn afradlon neu gybydd derfydd am ei ddylanwad a gwanychir ef fel un o golofnau y wladwriaeth. Mae moesoldeb iachus yn gorwedd o dan syniadau Twm o'r Nant. Mae ei enw wedi dioddef am y myn pobl aros gyda'r plisgyn, ac nid mynd at y cnewyllyn.

Wedi dywedyd hyn rhydd fydd i un gyfeirio at ddiffygion amlwg yn ei interliwdiau fel chwaraegerddi.

Mae cylch ei welediad yn rhy gyfyng. Cyfyng, mae'n wir, oedd ei fyd, a chyfyng amgyffrediad y rhai a gyferchid ganddo, ond er caniatâu hyn gallasai yn hawdd ddwyn mwy o gymeriadau i mewn a buasai hynny yn ennill ymhob ystyr. Y mae tuedd yn yr interliwdiau i fyned yn ddof am fod nifer ei gymeriadau cyn lleied, ac am eu bod cyn debyced i'w gilydd. Er enghraifft, y mae ei holl gybyddion mor debyg i'w gilydd fel mai anodd peidio a thynnu'r casgliad mai yr un cymeriad ydynt dan enwau gwahanol. "Ni wyddoch â pha ryw gorff y deuant." Ni roddwyd iddo y gallu i bortreadu'r cymeriad benywaidd. Meibion yn nillad merched yw ei gymeriadau benywaidd. Ni allai Ben Jonson, er ei ragored mewn cyfeiriadau eraill, bortreadu'r cymeriad benywaidd yn ei

bethau arbennig. Gwaith garw a fedrai Twm o'r Nant ei wneuthur oreu. Nid oes ganddo fawr o allu i gynllunio *plot*. Y mae'n fynych yn gadael i'w gymeriadau wag siarad gormod, peth a awgrymwyd iddo, o bosibl, gan y *Chester Plays* a'r *York Plays*, a thrwy hyn collir golwg ar y nod yr amcana ato yn yr interliwd. Y cymeriadau a bortreadwyd oreu ganddo ydyw, *Hywel Dordyn*, *Siân Ddefosionol*, *Dick Nimble*, a *Tom Tell Truth*—y diweddaf, yn ol pob tebyg, yn cynrychioli Twm ei hun. Wedi unwaith adnabod y cymeriadau hyn, nid hawdd eu hanghofio.

Amcan da oedd i'r interliwd—ymgais ydoedd i ladd pechod drwy ei watwar. A bu iddi ei rhan er puro bywyd Cymru. Byr amser a gafodd yr interliwd i wneuthur ei gwaith. Bu diwygiad crefyddol y ddeunawfed ganrif yn foddion i ladd yr interliwd. Cyn y diwygiad nodweddid bywyd Cymru gan nwyfusrwydd, llonder ysbryd, ac ysgafnder. Newidiodd y diwygiad y cwbl, dygodd gydag ef dôn o ddifrifwch, ac aed i edrych yn wgus ar bob peth a sawr ysgafnder arno, ac nid ennill fu hyn i gyd i'n llenyddiaeth, ac i'n bywyd cenedlaethol. Parodd y cyfnewidiad hwn a ddaeth dros gymeriadau'r bobl iddynt ymrwrthod â'r interliwdiau, fel pethau yn perthyn i gyfnod y caethiwed.

Sonnir llawer am y ddrama yng Nghymru y blynyddoedd hyn. Dywedir wrthym mai dyma angen mawr llenyddiaeth Gymreig ar hyn o bryd. Clywir lleisiau pur wahanol mewn perthynas i ddyfodiad y ddrama i Gymru; yn ol rhai ni wiw ei disgwyl am amser maith, nid ydym yn ei haeddu. "Nid yw Cymru'n barod i'r ddrama nac ychwaith yn ei haeddu. Nid oes ganddi mo'r dyfnder daear i fagu'r gwreiddiau; nid yw'r hin wedi tecau eto, na'r gwanwyn wedi cerdded yn ddigon pell i'r heulwen a'r tes adfywio'r hedyn yng nghroth y ddaear."¹ Yn ol eraill, mae'r awr wedi dyfod ac y mae'n disgwyl am y dyn. Heb ddatgan barn ar y cwestiwn hwn credwn mai cam yng nghyfeiriad y ddrama fyddai i ni roddi mwy o sylw nag a wneir gennym i interliwdiau Twm o'r Nant, oblegid

¹ Edward Dowden, *Shakespeare: His Mind and Art*, p. 110. Coleridge, *Lectures on Shakespeare*, pp. 78, 94, 105, 277, 362, 409. Edward Dowden, *Transcripts and Studies*, p. 341.

² W. J. Gruffydd, *T' Beirniad*, cyf. i, rhif 1, td. 52.

ceir ynddynt ŵr o athrylith yn rhyw ymbalfalu yng nghyfeiriad y ddrama Gymreig, ac yn dangos y ffordd i eraill i'w ddilyn. Dyma fel y sieryd Golygydd diweddaf Twm o'r Nant amdano fel dramayddwr. "Fel dramayddwr y mae'n fwy nag yw'r Wyddfa yn Eryri, saif yn llenyddiaeth Cymru heb neb yn agos iddo.....Yr esboniad ar ei ddylanwad yw ei allu i siarad fel ysbryd goreu ei oes,—yn synhwyrol, ac ar yr un pryd yn llawn dychymyg, yn hynaws, ac eto heb arbed y drwg. Ni fu sant na phechadur yn hanes Cymru eto heb deimlo fod Twm o'r Nant wedi dweyd y gwir. Mae Interliwdiau Twm o'r Nant yn naturiolach a pherffeithiach darlun o fywyd y ddeunawfed ganrif na dim arall a feddwn."¹ Dylanwadodd Twm o'r Nant ar lenyddiaeth Cymru, rhoddodd nodyn newydd ynddi, cododd ei lef yn erbyn gorthrwm, meithrinodd ffyddlondeb i'r gwir a chas at y gau, a symbylodd feirdd fel Jac Glan y Gors, Iolo Morgannwg, a Thomas Glyn Cothi i ymladd ymhlaid mwy o ryddid mewn byd ac eglwys. Yr oedd ei lais yn gras yn fynych, ond digofaint iachus yn erbyn drwg a gyfrifai am y craster. Cariad at ei wlad oedd o dan y cyfan. Dyna oedd ei nod, "tynnu ymaith ei phechod" ymhob ffurf arno.

Lerpwl.

D. D. WILLIAMS.

¹ O. M. Edwards, *Twm o'r Nant* (Cyfres y Fil), Rhagarweiniad iv.

DATBLYGIAD ADDYSG DDIWINYDDOL

NID yw'r pwnc hwn, sef Datblygiad Addysg Ddiwinyddol ym Mhrifysgol Cymru, yn ail mewn pwysigrwydd i'r un o'r cwestiynau a wthiwyd i sylw gan y cynnyg i ail-ffurfio'n Prifysgol. Fel yn Sgotland (a gellid chwanegu hefyd, yn y trefedigaethau Americanaidd), tarddodd addysg uwchraddol yng Nghymru yn syth o'r mudiad crefyddol. Dywedodd un: "Scratch a Scot and you will find a theologian," a buasai'r frawddeg llawn mor wir am y Cymro. Clywais unwaith y diweddar Syr John Rhys yn adrodd ei hanes yn cerdded gyda chyfaill o Sais ar hyd ffordd wledig yng nghanolbarth Cymru. Ac wrth fynd clywsant ddau was ffarm am y gwrych â hwy wedi ymroi i ddadlau'n boeth, yn Gymraeg wrth gwrs. Meddai'r ddau ar ddawn ymadrodd y Celt, ac yr oedd y drafodaeth lawn mor fywiog, ac i bob golwg heb fod damaid nes i orffen pan aeth y teithwyr o'r clyw. "Beth feddyliech chwi yr oedd y ddau yna yn ei drafod?" meddai'r Athro wrth ei gyfaill. "O," meddai hwnnw, "rhyw ffræ bersonol." "Na," meddai yntau, "ond dadlau ar y cwestiwn o Ewyllys Rydd ac Etholedig-aeth!"

Fel y gellid disgwyl, y Colegau Diwinyddol a gafwyd gyntaf, ac i raddau pell y diddordeb mewn dysg a gynyrchwyd ynddynt hwy a arweiniodd yn y pen draw i godi'r Colegau Cenedlaethol, a'u cydio ynghyd ym Mhrifysgol Cymru. Serch hynny, trwy baradox rhyfedd, pan sefydlwyd y Colegau Cenedlaethol i gychwyn, gwaharddwyd yn bendant ddysgu Ddiwinyddiaeth ynddynt. Eiddigedd rhwng y gwahanol enwadau, ac amheuaeth o'i gilydd, dyna wendid yr ymroddiad dwys i weithgarwch crefyddol a nodweddai Gymru hanner canrif yn ol: ac oblegid hynny, yr oedd cau allan bob pwnc a allasai rywfodd beri cyffro enwadol, yn ymddangos yn amod anhepgor cydweithrediad. Gan gryfed y teimlad hwn, cynwyswyd ym Mreinlen fy Ngholeg i erthygl yn gwahardd i efrydwyr fyw mewn unrhyw adeilad a berthynai i'r Coleg. Ofnid mewn rhai cylchoedd pe caniateid i'r efrydwyr fyw i mewn yn yr un fan â'r

Prifathro, y gallent ddyfod o dan ddylanwad ei syniadau diwinyddol ef, ac felly, y gallai penodi Prifathro fod yn achlysur brwydr enwadol, pob cyfundeb yn ymdrechu sicrhau penodiad un o'i ddeiliaid ei hun. Yr ydym wedi hen dyfu allan o'r cyfryw ofnau â'r rhain; ac ni wnawn mwyach ond gwenu am eu pen. Ac eto erys y gwaharddiad hwn mewn grym o hyd fel un o erthyglau Breinlen y Coleg, a bu'n gryn rwystr ar ein ffordd i sicrhau Hostel i letya'n hefrydwyr. Yn y Coleg ei hun, fodd bynnag, methodd yr ysbryd drwgdybus ac amheus hwn â goroesi'r blynyddoedd cyntaf oll o gyd-fyw. Yn gyflym iawn magwyd *esprit de corps* cryf. Darganfu'r athrawon a'r efrydwyr yn fuan pa gyn lleied y mae'n rhaid i wahaniaeth plaid ac enwad ysgar dynion oddiwrth ei gilydd, a fo'n cydweithio, a chydgyrchu at yr un nod, a'r un delfrydau ym myd dysg. Nid hir y bu cyn i'r un duedd ei gweithio'i hun i'r amlwg yn y Corfforoedd Llywodraethol, a thybiaf y gellir yn deg hawlio ar ran ein Coleg iddo drwy ei waith ei hun, ac thrwy ddylanwad ei hen efrydwyr ar led drwy'r wlad, dreiddio fel lefain iachusol cydfod a hedd drwy fywyd cymdeithasol a chyhoeddus Gogledd Cymru.

Sefydlwyd y Coleg yn 1884; yn 1892 trefnwyd Cynhadledd i drafod y cwestiwn o Brifysgol, ac i amlinellu Breinlen iddi. Ar unwaith bu'n rhaid wynebu'r broblem o le Cangen Diwinyddiaeth ynddi. Wrth gofio nerth enwadaeth pan sefydlwyd y Coleg, yr oedd rhai ohonom yn dra awyddus na flinid y Brifysgol ar y cychwyn gan anawsterau crefyddol; ac yr oedd barn gyffredinol y Gynhadledd o blaid gohirio hyd yn ddiweddarach y cwestiwn o Ddiwinyddiaeth. Ond gwelwyd yn fuan fod y farn gyhoeddus wedi symud yn gyflymach na'n disgwyliad. Dygwyd y mater gerbron Llys Llywodraethwyr ein Coleg gan glerigwyr blaenllaw'r Eglwys Sefydledig a'r Cyfundebau Anghydfurfiol mewn cyd-ddealltwriaeth a'i gilydd. Cynygiodd yr Athro Ellis Edwards, y Bala, ac eiliodd Esgob Llanelwy fod y Brifysgol i ddarparu ar gyfer Diwinyddiaeth o'r cychwyn cyntaf. Cynygiodd Mr. R. A. Jones, Lerpwl (un o golofnau mudiad Addysg yng Ngogledd Cymru), ac eiliais innau welliant o blaid gohirio sefydlu Cangen o Ddiwinyddiaeth nes i'r Brifysgol fod ar ei thraed am rai blynyddoedd. Ond er bod y cyfarfod yn un lluosog, ni chawsom ond dau o'n tu, a chariwyd y

cynygiad gwreiddiol gyda mwyafrif llethol—prawf hynod gymaint oedd barn y wlad wedi newid yn y cyfnod byr o wyth mlynedd.

Dro ar ol tro dilynwyd pleidlais yn Llys Llywodraethwyr Bangor gan ganlyniadau pwysig ; ond nid effeithiodd yr un penderfyniad o'i eiddo erioed ynghynt nac ymhellach na hwn. Pan ail afaelodd y Gynhadledd yn y pwnc, gwrthododd bob syniad o'i ohirio, ac ymroes yn ffyddiog i ffurfio Cangen Ddiwinyddol (*Faculty*). Ond nid gwaith hawdd oedd hynny. Prifysgol i ddysgu oedd ein Prifysgol ni i fod, ond nid oedd athrawon i ddysgu Diwinyddiaeth yn ei Cholegau, ac er bod gwŷr o allu a dysg yn athrawon yn y Colegau Diwinyddol, yr oedd eraill yn eu mysg na ellid eu disgrifio felly. Oherwydd hynny dyma'r dewis oedd o flaen y Brifysgol, un ai arholi unrhyw ymgeisydd a ymgynygiai, ac felly cyn belled ag yr oedd Diwinyddiaeth yn y cwestiwn, roi'r goreu i'w hawl i ymgyfenwi'n Brifysgol i ddysgu : neu ynteu wneuthur gwahaniaeth rhwng y naill Goleg Diwinyddol a'r llall, neu rhwng un athro a'i gilydd ynddynt. Nid oedd neb o blaid y cyntaf, gan y teimlai pawb na fyddai'n ddim amgen na chyfaddef methiant. Yr oedd yr un mor amlwg os oedd yn rhaid gwahaniaethu naill ai rhwng Colegau neu ynteu rhwng athrawon unigol, mai gwell o lawer fyddai'r cyntaf. Nid yn unig yr oedd yn llai atgas ymdrin â sefydliadau nag â phersonau, ond hefyd sylfaen gobaith at y dyfodol ydoedd datblygu'r Colegau Diwinyddol, yr unig sefydliadau addysgol oedd wrth eu swydd yn astudio'r maes hwn. A'r ffordd orau i sicrhau'r datblygiad hwn fyddai gosod o'u blaenau safon uchel o effeithiolrwydd a rhoi cymhelliad cryf i gyrchu tuag ato. Addefir yn gyffredinol, mi dybiaf, fod y canlyniadau wedi llwyr gyfiawnhau'r llwybr a ddilynodd y Gynhadledd, a darfod i'r Colegau Diwinyddol gychwyn y pryd hwnnw ar gyfnod llawer mwy byw a defnyddiol. Eithr mewn cyfwng pan fwrir golwg dros holl agweddau gwaith y Brifysgol, fe'i gwthia'r cwestiwn ei hun i sylw yn bur naturiol :— A ddylem ymfodloni ar yr hyn a wnaethpwyd, ac onid oes gan brofiad yr ugain mlynedd diweddaf rywbeth i'w ddysgu i ni ?

I raddau pell trwy ysbrydiaeth y Dr. Fairbairn, a than ei arweiniad doeth, penderfynodd y Brifysgol osod Diwinyddiaeth yn faes i'w efrydu ar ol graddio. Cydnabyddir fod yn rhaid wrth

ddisgyblaeth yn y Celfyddydau cyn uchod a'r radd gyntaf o leiaf cyn y medd dyn ddigon o arfau cymwys i weithio o ddifrif ar Ddiwinyddiaeth. Dyna'r rheol yn Sgotland, y wlad sydd ar y blaen mewn dysg ddiwinyddol yn yr ynysoedd hyn; a thuedda barn gyffredinol Bwrdd Diwinyddol ein Prifysgol ninnau i gefnogi'n llawn a llwyr yr un rheol. Yr un amser penderfynwyd safon Arholiad Gradd fel yr un angenrheidiol i gael Anrhydedd da yn arholiadau'r hen Brifysgolion. Cadwyd yn wych at y safon hon, ac yn hyn o beth ni raid i'n Cangen Ddiwinyddol ni ofni ei chymharu â Phrifysgolion eraill Prydain. Eto nid Arholiadau yw unig faen prawf gwerth Prifysgol nac hyd yn oed y pennaf: ac yn bendifaddau y mae hyn yn wir mewn efrydiaeth gor-raddol fel Diwinyddiaeth. Swydd a gwaith uchaf Prifysgol yw eangu terfynau gwybodaeth. Ac wrth gymryd hyn fel safon i farnu, gwelir ar unwaith wendid ein cyfundrefn bresennol. Ni rydd swcr, yn wir, prin y rhyddle o gwbl i ymchwil wreiddiol. Ac eithrio dau yn unig, ni fedd y Colegau Diwinyddol ond union ddigon o athrawon (sef pedwar) i'w cymhwyso i baratoi at radd B.D. Ac nid at y radd honno yn unig y mae'n rhaid i'r athrawon ddysgu; disgwylir iddynt hefyd gyfrannu addysg i nifer mwy o lawer o efrydwyr di-radd, heblaw arolygu'r paratoi sy'n angenrheidiol i'r cyfan ohonynt yn uniongyrchol ar gyfer y Weinidogaeth. Y syndod yw, nid nad oes ganddynt amser i waith gwreiddiol, ond eu bod yn cyflawni eu gwaith cyffredin cystal. Yn wir, clywais gan amryw Athrawon mewn Colegau Diwinyddol fod cwrs y B.D. yn hawlio cymaint o amser a llafur, fel na allant wneuthur tegwch â'r adran ddi-radd o'u hefyrdwyr, er mai hwy yw, ac mai hwy fydd o angenrhaid y dosbarth lluosocaf o lawer, ac er mai o'u plith hwy y ceir mwyafrif gweinidogion eu cyfundebau. Oherwydd hyn, yn ystod y chwarter canrif a aeth heibio, ni fedraf gofio ond am ddwy gyfrol ym maes diwinyddiaeth o bwysigrwydd a hawliai sylw, sydd wedi eu cynyrchu gan ysgolheigion Cymreig: ac o'r rhain nid oes ond un, sef *Christianity in Early Britain*, gan yr Athro Hugh Williams, y Bala, y gellid edrych arno fel yn tarddu o'n cyfundrefn ni. Ond yn Sgotland, ar y llaw arall, anaml y dirwyn blwyddyn i ben na welir rhyw ychwanegiad o bwys at ddysgeidiaeth ddiwinyddol. Gellid

gwrthddadlau, y mae'n ddigon gwir, fod swrn o gynnyrch diwinyddol Sgotland yn deillio o Dŷ'r Gweinidog gwledig, ac nid yn ffrwyth llafur Athrawon cadeiriol. Eto dylid cofio fod y gweinidog gwledig yn ŵr gradd o'r Brifysgol, a bod y chwaeth at ymchwil ym maes diwinyddiaeth, a fu mor ffrwythlon yn ei hanes ef, wedi ei ennill dan addysg Athro yn y Brifysgol, lle bu'n efrydu. Gellir disgwyl i'n gweinidogion gwledig ninnau ddangos yr un diddordeb gweithgar mewn dysg ddiwinyddol, pan roir eu henaid ar dân gan esiaml eu hathrawon. O dan yr amgylchiadau presennol, y mae hynny'n amhosibl. Onid ysgafnheir y baich sydd ar ysgwyddau'r athrawon hyn, ni allant dorri tir newydd yn effeithiol, a'r unig ddull i'w ysgafnhau yw trwy ei rannu ymhlith nifer lluosocach. Gellid gwneuthur hyn mewn dwy ffordd :—

- un ai (1) Trwy chwanegu at rif Athrawon y Colegau Diwinyddol ;
- neu (2) Trwy sefydlu Cadeiriau yn un neu ddau o Golegau'r Brifysgol.

Go brin y meddir disgwyl y cyntaf ; nid yw safle ariannol y Colegau Diwinyddol yn rhyw gadarn iawn, a'r tebyg yw y buasai'n anodd argyhoeddi lleygwyr yr enwadau, y dibynnant ar eu cymorth, ei bod yn ddymunol lluosogi nifer yr athrawon i rif mwy na'r un sydd fel pe'n ddigon yngolwg y Brifysgol. O'r braidd y gellir amau nad yn syth drwy'r Brifysgol y bydd raid cael cynhorthwy o'r math hwn, os yw i'w gael o gwbl. Ond y mae manteision eraill a sicrheid trwy'r dull olaf :—

(i) Dygai'r Brifysgol a'r Colegau a'i cyfansodda, i gyffwrdd yn nes â changen bwysig o wybodaeth a fu ers canrifoedd bellach o ddiddordeb arbennig i Gymry.

(ii) Tueddai i dynnu athrawon ac efrydwyr Diwinyddiaeth yn fwy i mewn i rediad cyffredinol bywyd y Brifysgol.

(iii) Gellid cael gwared llwyr, neu mewn rhan, o'r toriad clir sydd rhwng dysgu ac arholi yn y Gangen o Ddiwinyddiaeth, ac yn honno'n unig, peth sydd mor wrthun i ddelfrydau Prifysgol fel yr eiddom ni, Prifysgol i ddysgu, ac nid arholi'n unig.

Yr ystyriaethau hyn oedd yn symbylu'r cynygiad a roddwyd ger bron y Ddirprwyaeth Frenhinol gan fy Ngholeg i, sef fod pedair Cadair i'w sefydlu yn y Coleg, yn y pynciau a ganlyn :—

- (1) Groeg Hellenistaidd.
- (2) Hanes Eglwysig.
- (3) Hanes Crefydd (a Chrefydd Gymharol).
- (4) Athroniaeth Crefydd.

Byddai'r Athrawon yn y Cadeiriau hyn, fel Pennau Adrannau annibynnol, yn aelodau o Senedd y Coleg, ac o Senedd y Brifysgol, os cyfansoddir yr olaf fel ar hyn o bryd. Byddai eu gwaith yn bennaf, os nad yn hollol, y tu mewn i Gangen Diwinyddiaeth, ac o ran eu perthynas â'r athrawon yn y Colegau Diwinyddol, cydweithwyr cyfeillgar a fyddent fel mewn Prifysgolion eraill lle saif Cadeiriau Prifysgol ochr yn ochr â Cholegau Diwinyddol.

Codwyd gwrthddadl bwysig yn fedrus iawn gan Brifathro Coleg Caerfyrddin, a gwnaed hi'n destun penderfyniad ffyrnig gan Bwyllgor Addysg Sir Fynwy. Dadleua fel hyn: "Y mae rhyw anghysondeb mewn gwaddoli Diwinyddiaeth yn y Brifysgol o'r cyllid cyhoeddus yr un pryd yn union ag yr ydym yn dadwaddoli Eglwys hynafol. Nid yw'r cam o Athro gwaddoledig i Weinidog gwaddoledig yn gam mawr." Ar y cip cyntaf ymddengys hyn fel gwrthwynebiad mewn egwyddor, ac felly y cymerwyd ef gan Bwyllgor Addysg Mynwy, a gondemnia'r newid a gynygiwyd ar y tir fod dwyn addysg ddiwinyddol i'r Colegau (Cenedlaethol) yn gyfystyr â rhoi cymorth o'r trethi i ddysgu athrawiaethau crefyddol. Pe buasai hyn felly, amlwg yw y buasai'r wrthddadl yn derfynol. Gwaddoli un ffurf o addysg grefyddol, yn union pan oedd hanner canrif o frwydro politicaidd chwerw wedi cyrraedd ei eithaf mewn Deddf Seneddol i atafaelu hen waddoliadau am y rheswm arbennig y defnyddid hwy o blaid ffurf arall o addysg grefyddol, buasai hyn yn weithred mor gostogaidd ag i ysgwyd tipyn ar y mwyaf croengaled a diegwyddor. Eithr gofala'r Prifathro Evans rhag ei rwymo ei hun i'r golygiad hwn, ac o chreffir arni, gwelir nad yw ei ddadi wedi ei seilio ar egwyddor ond ar bolisi. Ofn sydd arno y buasai'r cyfryw newid yn y pen draw yn troi'n niweidiol i'r Brifysgol ac i'r Colegau Diwinyddol. Ar y llaw arall, y mae'n bur sicr yr ymddengys ei wrthwynebiad i'r dyn cyffredin fel un o egwyddor, ac hefyd mai o'r syniad hwn y daw prif nerth

hynny o wrthdarwiad a fydd yn erbyn y cynnyg. Nid ymddiheuraf, gan hynny, am aros peth yn fanylach arno.

Rhennir Diwinyddiaeth, fel y deallir y term yn gyffredin, yn ddwy adran :—

1. *Diwinyddiaeth Athrawiaethol*, lle gosodir i lawr gydag awdurdod ddaliadau Eglwys neu enwad arbennig, ac y ceisir eu hargraffu ar y meddwl. Yn y math hwn, ymresymir o'r cyffredinol i'r neilltuol yn bennaf. Cymerir yn ganiataol nifer o fannau sylfaenol ffydd : a thynnir casgliadau oddiwrthynt, gan eu trefnu'n gorff o ddiwinyddiaeth, a'u dysgu. Dyma addysg grefyddol, yn ystyr fanwl y gair, ac ni ellir ei gwahaniaethu oddiwrth yr un a gyfrennir gan weinidogion eglwys. Pe gwaddolid y math hwn o Ddiwinyddiaeth, yn ddiddadl fe dorrid yr egwyddor sydd o dan Fesur Dadwaddoliad.

2. *Diwinyddiaeth Wyddonol*, lle'r amcenir, fel yng nghanghennau eraill dysg, ddarganfod gwirionedd. Yn y math hwn, fel rheol, ymresymir o'r neilltuol i'r cyffredinol. Amlwg yw fod hwn yn hollol wahanol yn ei natur i'r llall ; yn wir, y mae braidd yn ansicr a ddylid ei alw'n Ddiwinyddiaeth o gwbl. Cywirach disgrifiad fuasai "Pynciau o efrydiaeth iswasanaethgar i Ddiwinyddiaeth." Y mae i bob Eglwys sydd ar ei phen ei hun yn ei threfniant, ei chfyndrefn ei hun o Ddiwinyddiaeth Athrawiaethol, ac amrywir cryn lawer yn y cyfartaledd sydd rhyngddi â Diwinyddiaeth Wyddonol. Yn Eglwys Rhufain, byth er pan gondemniwyd Diweddiaeth (*Modernism*), gellir dywedyd i Ddiwinyddiaeth Athrawiaethol, fel gwialen Aaron gynt, lyncu'r llall.

I'r ail adran y perthyn y Cadeiriau a fwriedir eu sefydlu : a phwnc dadl hollol ydyw a ddylid cymhwyso atynt y rheol ym Mreinienni'r Colegau sy'n gwahardd dysgu Diwinyddiaeth. Wrth ddyfarnu "nad oes Addysg Ddiwinyddol i'w rhoi gan nac o dan awdurdod y Brifysgol," ychwanega Breinlen Prifysgol Lerpwl yn bendant "nad oes a wnelo hynny ddim oll a hawl y Brifysgol i roi addysg yn yr Ieithoedd Semitaidd, Groeg Hellenistaidd, a Hanes Eglwysig." Amlwg yw nad oedd y rhai a luniodd y Freinlen hon yn edrych ar y tri phwnc uchod fel Diwinyddiaeth yng ngwir ystyr y gair, ond eto rhag digwydd rhwystr o fath yn y byd,

caeasant hwy allan wrth eu henwau. O'r pynciau hyn, dysgir y cyntaf yn nhri Choleg ein Prifysgol, ac am y ddau arall, cynwysir hwy yn y pedwar y cynygir sefydlu Cadeiriau ynddynt gennym. Eglur yw na ellir gwahaniaethu rhwng y cyntaf a'r ail ohonynt. Os oes gan y Colegau Cenedlaethol eisoes Gadair yn iaith yr Hen Destament, ar ba egwyddor y medrir eu lluddias rhag paratoi'n gyffelyb ar ran iaith y Testament Newydd? Y mae Hebraeg a Groeg Hellenistaidd yn sefyll neu'n syrthio gyda'i gilydd. Drachefn, ni raid ystyried yn hir na welir fod yn amhosibl ysgar Hanes Eglwysig oddiwrth Hanes Fydol. Sut y mae modd deall hanes yr unfed ganrif ar bymtheg, heb olrhain gam a cham gyffro'r Diwygiad Protestanaidd? Neu gyfnod y Rhyfel Cartrefol a'r Weriniaeth, heb ryw gymaint o wybodaeth am ddaliadau nodweddiadol Arminiaid, Presbyteriaid, ac Annibynwyr? Paham y cymer efrydydd Hanes y Canol Oesoedd *Latin Christianity* Millman fel ei brif lawlyfr? Yn sicr i chwi, oblegid mai Hanes y Babaeth sy'n rhoi'r unig edau ddidor y medrir trefnu arni ddigwyddiadau politicaidd Ewrop, yn y Canol Oesoedd, a'u cydio ynghyd mewn modd dealladwy. Beth hefyd am Ymerodraeth y Dwyrain, os ydym i anwybyddu ymrysonau pleidiau'r diwinyddion, a gweithrediadau'r Cynghorau Eglwysig enwog? Neu i ddyfod yn nes adref, ai dealladwy fyddai hanes Cymru heddyw, ar wahan i Ddiwygiad Crefyddol y ddeunawfed ganrif, a datblygiad yr Eglwysi Ymneilltuol a barwyd ganddo? Byth er cyhoeddi *Short History* J. R. Green, yr ydym yn hen gynefin â'r syniad nad drwm a chorn rhyfel yw prif destun Hanes: ac nad yw'r cyfnewidiadau a gofnodir ganddo mewn cymdeithas a gwladwriaeth, yn ddim angen i'raddau pell na chynnyrch agweddau ar feddwl a theimlad, sydd raid eu hastudio, os am ddeall y cyfnewidiadau hyn. A pho fwyaf difrif y bydd y meddwl, a pho fwyaf angerddol fydd y teimlad, dyfnaf a phellaf yn y byd fydd y cyfnewidiadau hyn. Ond yn union lle daw crefydd i mewn yr angerddolir ac y grymusir meddwl a theimlad. Gan hynny, nid oes modd astudio'n ddeallus Hanes Fydol os caeir allan feddwl crefyddol, a sefydliadau crefyddol.

Y gwir ydyw ei fod yn drwyadl amhosibl tynnu llinell derfyn rhwng Hanes Fydol a Hanes Eglwysig, gan mor gymhleth ydynt.

Y mae'r hanesydd bydol yn ddiau yn pwysleisio un gyfres o ffeithiau, a'r hanesydd eglwysig un arall; ond gorfydd i'r naill a'r llall, o fodd neu anfodd, drin deunydd ei gilydd. Un cynllun yn unig sydd i gau allan ffeithiau eglwysig o faes astudiaeth fydol, a dyna yw hwnnw: alltudio Hanes yn gyfangwbl ohono. Ceisiodd Mr. Gladstone yn ei *Fesur Prifysgol Iwerddon* 1873 dorri'r ddadl yn y modd hwn: ond hyd yn oed mewn nythle ymrafaelion crefyddol fel Iwerddon ni fedrid ei oddef, ac nid ychydig fu a wnelo tynged y Bil hwn â dymchwel gweinyddiaeth ei awdur.

I gloi i fyny ynglŷn â'r cwestiwn a ddylid dysgu Hanes Eglwysig yn ein Colegau Cenedlaethol neu beidio, nid oes dim a wnelo'r peth ag egwyddor, ond *mater o bolisi yw yn hollol*. Diau mai doeth oedd eigaau allan pan agorwyd y Colegau i gychwyn; efallai y buasai lawn cyn ddoethed ei ollwng i mewn yn awr, gan fod chwarter canrif o gydweithio dros yr Addysg Uchaf wedi dwyn dynion o wahanol bleidiau ac enwadau i undeb nes, ac i gydnabyddiaeth garedicach a'i gilydd nag a ymddangosai'n bosibl pan ddeuthum i gyntaf i Gymru.

Eithr oni ellir cau allan Hanes Eglwysig, sef Hanes Sefydliadau Cristionogol, llawer llai y gellir gwneuthur hynny â Hanes Crefydd, nad yw'r cyntaf, o'i iawn farnu, ond cyfran ohono. Beth fydd Hanes Asia os gedir Bwdiaeth allan? neu Sbaen, Gogledd Africa, Dwyrain Ewrop, Gorllewin Asia, ac India heb Fohamedaniaeth? Ni fedrir deall na hanes boliticaidd, na llenyddiaeth yr oesoedd clasurol heb wybod peth am syniadau a sefydliadau crefyddol Gwlad Groeg a Rhufain. Un adeg bu cryn chwerthin am ben Herodotus oherwydd ei ofal gorfanwl pryderus i gofnodi arferion ofergoelus llwythau barbaraid: ond i'r hynafiaethydd diweddar y mae'r sylwadau hyn o werth amhrisiadwy, a buasai ymchwilwyr o ysgol awdur y *Golden Bough*, yn ol pob tebyg, yn gweld yn y nodwedd hon yn ei gymeriad, un o'r prif resymau dros edrych arno fel "Tad Hanes." Ac nid yr efrydydd yn unig sydd ar ei ennill. Y mae astudio crefyddau'r brodorion, eu twf, y ffynonellau y sugnant eu nerth ohonynt, a'r dulliau o feddwl a feithrinant, agos mor bwysig i'r swyddog gwladol yn yr India ag yw i'r cenhadwr Cristionogol. Ond yn sicr nid oes angen hir

ddadlau ar hyn o bwynt. Dan amryfal agweddau, megis Eneidiaeth, Amldduwiaeth, Undduwiaeth, crefydd sydd wrth wraidd pob trefniant ar fywyd llwyth neu genedl, a phob cyfundrefn o wareiddiad a fu erioed ar ein daear. *O'i chau allan, anffrwythlonir efrydiaeth sefydliadau dynol.* Prin y buasai'n ormod dywedyd na fedrir edrych ar un Ysgol Hanes fel un gyflawn oni chynnwys ddarpariaeth ddigonol ar gyfer Hanes Crefydd.

Dyna ni wedi cyfrif am dair o'r Cadeiriau cynygiedig; erys un. Gellir dangos trwy ymresymu yn hollol ar yr un llinellau a'r uchod, mai cangen yw Athroniaeth Crefydd, o'i iawn farnu, o Athroniaeth gyffredinol yn union fel y mae Hanes Crefydd yn gainc o Hanes cyffredinol. Bod Duw, priodoleddau Duw, natur enaid dyn, a'i berthynas â Duw, rhyddid yr ewyllys,—y cwestiynau hyn ac eraill a ddaw o dan Athroniaeth Crefydd, ymdrinir â hwy hefyd mewn llyfrau ar Athroniaeth gyffredinol. Y gwahaniaeth yw, fod Athroniaeth yn eu trin, ond bod Athroniaeth Crefydd yn eu trin yn anad dim arall. Cylch ymchwil Athroniaeth yw natur eithaf bod, a deddfau bod, ac ni ddichon heb ei diystyru ei hun, anwybyddu unrhyw bwnc a fedrir yn deg ei osod dan hyn o bennawd. A hyd yn oed Eneideg, er ei themtio weithiau i bwysleisio gormod ar ochr faterol natur dyn, gan mai trwy sylwi y casgl ei ffeithiau, eto i gyd, cydnebydd hithau na fedr basio heibio'r elfen grefyddol: a thyst o hynny yw'r gwaith nodedig hwnnw, *Varieties of Religious Experience*, gan William James, yr Eneidegydd mawr o'r America. Ar fyr eiriau, megis mewn Hanes felly mewn Athroniaeth, yr unig ffordd i gau allan yr elfen grefyddol yw trwy gau allan y pwnc cyffredinol yn gyfangwbl. Os egwyddor ac nid buddioldeb sydd i deyrnasu (a chwestiwn o egwyddor yn unig allai gyfiawnhau y cyfryw benderfyniad ag un Pwyllgor Addysg Mynwy) saif Hanes, Athroniaeth a Diwinyddiaeth (Wyddonol) ar yr un tir. Rhaid eu gollwng hwy oll i mewn, neu gau'r drws ar y cwbl allan. Caewyd y tri ohonynt allan gan Fil Prifysgol Iwerddon Mr. Gladstone. Ai dyma'r dull o gyfarfod yr anhawster a ddymuna Pwyllgor Addysg Mynwy?

Tybiaf fy mod bellach wedi dangos na ellir yn gyson gau y pedwar pwnc cynygiedig allan o Brifysgol ar dir uwch na buddioldeb yn

unig. Codwyd y gwrthddadleuon posibl ar y pen hwn gyda llawer o rym gan y Prifathro Evans. Yn y lle cyntaf, rhag-wêl berigl difrifol i'r Brifysgol ei hun. Buasai'r eiddigedd enwadol sydd mor gryf yng Nghymru, yn peri "rhyw fath o ymgiprys am y safleoedd urddasol y cynygir eu creu;" nid arbedai'r gwahanol gyfundebau crefyddol unrhyw egni i sicrhau iddynt eu hunain gynrychiolaeth cyn gryfed ag a fai modd, ar yr Awdurdod a fuasai i benodi, ac "yn y gystadleuaeth am allu, collid golwg ar fuddiannau'r Brifysgol fel cyfangorff ym muddiannau'r enwadau a fai'n brwydro." Nid oes modd gwadu posibilrwydd y cyfryw berigl, er, fel y cyfaddef y Prifathro, fod y llun wedi ei orliwio. Eithr y mae ffyrdd i gau allan y cyfryw ddylanwadau : ond ni sonia am y rhain. Buasai'r Cadeiriau hyn mewn ystyr arbennig yn Gadeiriau'r Brifysgol, a gellid diogelu'r penodiad ymhob achos trwy greu Bwrdd bychan arhosol i gynghori, a chynrychiolaeth gref arno o wŷr cyfarwydd, un fuasai'n annibynnol ar ddylanwadau enwadol. Ar y llaw arall, er y petruswn roi fy marn fy hun ar y fath bwnc yn erbyn un y Prifathro Evans, o leiaf cyn belled ag y mae a wnelo â Deheudir Cymru, ni fedraf lai na theimlo fod Gogledd Cymru wedi hen dyfu allan o'r fath gydymgaais enwadol, a bod dichon gweithio'r cyfryw drefniant yma ym Mangor heb y drwg ganlyniadau a rag-wêl ef.

Yn yr ail lle, dadleua y buasai'r datblygiad hwn yn niweidiol i'r Colegau Diwinyddol eu hunain, ond ni fedraf ddilyn ei ymresyniad cystal yma. Tybia y cymerid drosodd fwyafrif yr Athrawon yn y Colegau Diwinyddol sydd yn yr un trefi â Cholegau'r Brifysgol, ac y buasai'r Colegau Diwinyddol eu hunain yn para ymlaen fel canolfannau enwad yn unig, heb ddim ond un athro, efallai, ac yna wedi eu hysbeilio o'u grym i addysgu, collent bob ynni byw ac ymsuddent i gyflwr hanner marw. Wrth gwrs, os dyna'r ffordd y gweithiai'r trefniant, onid yw'r Cadeiriau newydd yn ddim amgen bron na dyfais i gael cyflog o gyllid y Wlad i Athrawon y Colegau Diwinyddol sy'n ddigon ffodus i fod yn yr un trefi a'r Brifysgol, ac athrawon y lleill, anffodusach eu safle, i ddibynnu o hyd ar eu henwadau eu hunain, os felly, meddaf, y mae i fod, dyna ben. Twyll a gwagedd oll i gyd yw'r cynllun. Ond pam y mae'n rhaid tybio hynny ? Os yw'r cynllun yn un o ddifri (a phrin y cefnogir ef gan

y Ddirprwyaeth Frenhinol onid yw) teg yw casglu y rhoir y Cadeiriau ar yr un tir, gyda golwg ar gyflog, â'r Cadeiriau presennol, ac y diogelir y penodiadau fel arfer; hysbysebir yr apwyntiadau ar led, ac ystyrir yn ofalus y ceisiadau gan Fyrddau Dewis o wŷr cymwys. Diau fod athrawon galluog a dysgedig yn dysgu yng Ngholegau Diwinyddol y trefi lle mae'r Brifysgol, ond ceir rhai hefyd yn y Colegau mewn mannau eraill, ac y mae gwŷr galluog a dysgedig heb fod mewn cysylltiad ag unrhyw un o'r Colegau hyn. Gallwn yn deg ddisgwyl ymgeiswyr o bob un o'r dosbarthau hyn; nid rhagorfraint un dosbarth fydd, a gallwn fod yn hollol hyderus, os penodir Athro o ryw Goleg Diwinyddol a ddigwydd fod yn yr un dref a Choleg y Brifysgol, fe gaiff y Gadair yn unig am mai ef yw'r goreu o'r ymgeiswyr yn ol syniad Bwrdd o wŷr tra chymwys i farnu.

Dywed y Prifathro Evans ymhellach fod arno ofn, os dilynir y cynllun, mai dyna a geir yn y diwedd "a University Professoriate representative of a single school" (h.y. o Ddiwinyddiaeth) "out of sympathy with the Welsh Churches." Ond ni rydd syniad sut y mae hynny i ddigwydd, a rhaid i mi addef fod y gymhariaeth a wna â Llanbedr, yn ol fy marn i, yn hynod o egwan i brofi dim. Mewn cyfeiriad o'r fath, pa gyfatebiaeth a ddichon fod rhwng corff o Athrawon wedi eu penodi *heb arbrofion crefyddol* mewn Prifysgol sydd a'i Llywodraethwyr yn cynrychioli pob agwedd ar feddwl a theimlad Cymreig, â nifer o Athrawon wedi eu penodi *gydag arbrofion* mewn Coleg a sefydlwyd ac a gynhelir i hyfforddi ymgeiswyr am urddau yn Eglwys Loegr, ac sydd dan lywodraeth uniongyrchol yr Eglwys honno.

Ni fwriadwyd erioed i'r Athrawon newydd gymryd lle'r rhai sy'n dysgu yn awr yn y Colegau Diwinyddol, ond yn hytrach i fod fel atodiad atynt ac i'w grymuso. Ac am ddarogan bruddaidd y Prifathro na all hyn lai na chloddio o dan seiliau eu llwyddiant, ac yn y diwedd arwain i'w dileu, fe'i gwrthbrofir yn bendant gan brofiad Prifysgolion eraill. Gan y cyfyngir Cadeiriau Diwinyddol Prifysgol Rhydychen i aelodau o Eglwys Loegr, diau fod hynny yn gymhelliad i gynnal Colegau Diwinyddol Anghydfurfiol yno ar wahan, na cheid mohono yn y trefniant a gynygir i'n Prifysgol

ni, ac felly dinistria beth ar werth cymhariaeth ag Ysgol Rhydychen. Eto i gyd, teifl gwaith yr Ysgol honno oleuni gwerthfawr ar yr holl bwnc. Yn y blynyddoedd diweddaf ni bu hynotach datblygiad addysgol na thyfiant Ysgol gyffredin o Ddiwinyddiaeth Wyddonol yn Rhydychen, lle cydweithia ysgolheigion Eglwysig ac Anghydffurfiol. A chlywais efrydwyr Anghydffurfiol a fu'n astudio Diwinyddiaeth yn Rhydychen, yn canmol yn frwdfrydig bron fel y mae cydymgaais radlon mewn dysg yn symbylu'r naill a'r llall. Dyweder bod efrydydd yn astudio ar gyfer Anrhydedd mewn Diwinyddiaeth. Dichon ei fod yn dilyn un gyfres o ddarlithoedd gan Uchel Eglwyswr, un arall gan Athro yng Ngholeg Mansfield (Annibynnol) ac un arall yn Manchester New College (Undodaidd), a hyn yng nghanol Tractariaeth, ynghanol y traddodiadau a'r cysylltiadau sydd ynglŷn ag enwau'r gwŷr mawr, Pusey, Newman a Keble. Pa brawf mwy trawiadol a ellid ei gael fod maes eang mewn astudiaeth ddiwinyddol ddiweddar lle nid oes cloddiau enwadol yn gwarchae'r llafurwyr ynddo rhag ei gilydd, ond rhyddid perffaith i gydweithio ar y telerau gorau? Ym Mhrifysgolion Sgotland cyfetyb yr amgylchiadau yn well i'n rhai ni, canys er mai gwir yw fod y pedair Cadair Ddiwinyddol ymhob un ohonynt yn gyfyngedig i aelodau o'r Eglwys Sefydledig, y mae cyn wired hefyd, ac eithrio ar y cysylltiad rhwng yr Eglwys a'r Wladwriaeth, na ellir yn ymarferol wahaniaethu rhwng Diwinyddiaeth yr Eglwys Sefydledig ac eiddo'r Eglwys Rydd. Eto i gyd, y mae Colegau cwblgywair yno yn perthyn i'r Eglwys Rydd, gydag Athrawon enwog, a'u cyfraniadau at lenyddiaeth ddiwinyddol yn cystadlu ag eiddo Athrawon y Brifysgol. Manceinion modd bynnag sy'n cyfateb orau i'n hamgylchiadau ni. Yno y mae Cangen Diwinyddiaeth yn hollol gyf-enwadol, fel y buasai'r eiddom ni, ac er bod ynddi bedwar Athro, a Darlithydd, penodedig yn uniongyrchol gan y Brifysgol, eto'n gysylltiedig â hi ni cheir dim llai nag wyth o Golegau Diwinyddol gwahanol, ac ymhob un o'r rheini, cydnabyddir rhai darlithwyr fel athrawon ar gyfer Arholiadau Gradd. Ni ragorir arni chwaith, os oes cystal iddi, gan unrhyw Gangen Ddiwinyddol mewn Prifysgol Brydeinig ddiweddar, mewn grym bywyd, a chydweithrediad ffrwythlon. Yn wir, braidd nad

ymddengys y Prifathro Evans fel pe wedi anghofio na chyfyngir efrydiaeth ddiwinyddol mewn un modd i'r pedwar prif bwnc y mae'n anhepgor eu dysgu cyn y gwna'r Brifysgol gydnabod Coleg Diwinyddol. I bob pwrpas, gadewir allan Grefydd Gymharol, a'r lle dysgir Hanes Crefydd, ni wneir ond ei gyplysu ag Athroniaeth Crefydd. Y mae'n rhaid i un athro gyfuno Esboniadaeth o'r Hen Destament â Hebraeg, ac i un arall Esbonio'r Testament Newydd â dysgu Groeg Hellenistaidd. Pe ceid y pedair Cadair cynygiedig, gellid rhannu'r cypliadau hyn, a rhoi addysg arbenigach ymhob un.

Heblaw y buesid fel hyn yn ysgafnhau baich gorthrwm yr athrawon, ni ddylem anghofio chwaith fod rhyw ysbrydoliaeth hefyd mewn rhif. A bwrw bod pethau eraill yn gyfartal, y mae swm bywiogrwydd deallol mintai o athrawon yn yr un maes yn amrywio, o fewn terfynau neilltuol, bron yn ol eu rhif. Gwych o symbyliad yw cymdeithas a chydymdrafod. Yn wir, y maent braidd yn anhepgor i rai meddyliau, os am wneuthur gwaith effeithiol ym myd y deall; ac efallai na cheir y bywyd deallol cyffredin hwn mewn unrhyw fath o gymdeithas i'r graddau amlwg y ceir ef mewn Canghennau o Brifysgol. Un o wendidau'r gorffennol fu fod cynifer o'n Colegau Diwinyddol wedi gorfod dwyn eu gwaith ymlaen yn y fath gyflwr neilltuedig. Bu sefydlu'r Colegau Cenedlaethol o gryn fudd i wella hyn yn barod, ac nid oes le i amau, pe derbynid y cynllun a amlinellais, na chryfhâi atyniad canolfannau'r Brifysgol yn fawr eto, ac felly gallem edrych ymlaen at yr adeg pan ddela'r Colegau Diwinyddol hynny sydd heddyw'n dal i fyw eu hen fywyd mewn neilltuedd urddasol, ac y gadawent o'r diwedd eu hunigedd, gan ddwyn i'r gronfa gyffredin rym eu hathrawon galluog, yn ogystal â'u hen draddodiadau hybarch.

HARRI R. REICHEL.

EIN DIWINYDDION IEUAINC AC YMCHWILIADAETH

PAN sefydlir neu pan waddolir eglwys neu ysgol neu goleg gan unrhyw ŵr neu nifer o wŷr neu gan werin gwlad, disgwylir ymhen rhai blynyddoedd o ymdrech galed ryw fesur o ffrwyth yn cyfateb i'r ymdrech a wnaed i sylfaenu'r cyfryw sefydliad. Yn fynych, mae'n wir, edrychir am ffrwyth yn rhy gynnar, ac ni roir digon o amser i'r cynnyrch i'w amlygu ei hun. Trwy lafur a hunanaberth mawr, hanner can mlynedd yn ol a chyn hynny, y dechreuwyd sylweddoli breuddwydion caredigion addysg yng Nghymru trwy sefydlu Coleg Aberystwyth yn 1872. Wedi hynny, daeth y colegau cenedlaethol eraill ym Mangor a Chaerdydd, ac yn ddiweddarach drachefn, ein Prifysgol. Y mae hon wedi bodoli am un mlynedd ar hugain, ac ar y 26ain o Fehefin yn y flwyddyn hon, daw i'w hoed. Y mae'r ffrwyth a fedwyd yn ein gwlad trwy'r sefydliadau hyn yn helaethach nag a ddisgwyliasad gan y rhai fu'n eu sefydlu; ond gorfodir ni i gydnabod fod rhai amheuwyr a ddadleuant nad yw'r cynnyrch wedi cyrraedd yn agos i fyny at yr hyn y gobeithid amdano. Am yr amheuwyr a siomwyd yn eu gobeithion, tybiaf na roesant iawn ystyriaeth i'r hyn a ellid yn deg ei ddisgwyl oddiwrth ein sefydliadau addysg o bob natur, nad ydynt ond ieuainc eto. Efallai y'n tueddir ni, yn anymwybodol, i gymharu Prifysgol Cymru, sydd mor ieuanc, â'r hen Brifysgolion sydd ganddynt draddodiadau a hanes pum neu chwe chanrif neu ragor y tu ol iddynt. Nid teg, er enghraifft, cymharu ein Hysgolion Sir a sefydlwyd chwarter canrif yn ol, â rhai o "ysgolion cyhoeddus" y Saeson sy'n edrych yn ol dros ganrifoedd at eu cychwyn, megis Ysgol Caerwynt a sefydlwyd yn 1393, ac Ysgol Eton a sefydlwyd yn 1439. Rhaid mantoli'n gyfiawn gyda phethau fel hyn.

Ond er dywedyd hyn, nid wyf heb feddwl y gallesid disgwyl, mewn un adran o waith Prifysgol Cymru, er ieuanged yw, fwy o ffrwyth efrydiaeth ac ymchwil na'r ysydd hyd yma wedi ei amlygu; a'r adran honno yw Diwinyddiaeth. Y mae eisoes lu mawr o'n

graddedigion wedi mynd drwy'r arholiad cyntaf am y radd o B.D.; a nifer go helaeth wedi cwblhau eu cwrs a derbyn y radd honno yn gyfiawn. Ystyrrir y cwrs yn gyfryw ag sy'n gofyn astudiaeth galed a thrwyadl, ac yn trethu galluoedd meddwl yr efrydydd yn dost; ac am y gŵr a enilla'r radd hon, gellir dywedyd fod ganddo, yn ddiamheuol, achos i ymffrostio yn ei radd. Yn wyneb hyn, tybiasem y caem cyn hyn arwyddion amlycach o waith ymchwil ac o ffrwyth gwerthfawr o dan law'r graddedigion hyn. Gwn am lawer sy'n datgan eu siomiant, yn ddibetrus, oblegid y prinder cynnyrch yn codi oddiar ddiffyg ymroddiad neu ddyfalbarhad ynglŷn ag ymchwiliadaeth a ddangosir gan ein diwinyddion ieuainc. Y mae'r siomiant yn fwy gan uchod oedd eu disgwyliadau. Efallai fod y beirniaid, fel yr awgrymwyd, yn disgwyl yr egin a'r grawn a'r ffrwyth yn llawer rhy gynnar. Nid mewn byr amser y daw Prifysgol, mwy na sefydliadau addysg eraill i'w treftadaeth. Ond er dywedyd hyn a rhagor i gyfiawnhau'r Brifysgol, rhaid i ni gyd-nabod i ni edrych am gnydau toreithiog ar feysydd Diwinyddiaeth a fyddai'n glod i'n hysgolheigion, ac yn godiad pen i ddiwinyddiaeth Cymru. Tybiasem y byddai gennym yn awr "Ysgol ddiwinyddol Gymreig," a gydnabyddid gan brif ddiwinyddion y byd; ond hyd yma, nid oes dim yn ein plith a ellir ei alw'n "ysgol" o gwbl.

Ac nid yw ieuencid ein graddedigion yn ddigon i gyfiawnhau'r diffyg. Os na wneir gwaith da neu gychwyn gwaith da gan ŵr pan fo'n ieuanc, neu, o leiaf, os na ddengys fod ynddo athrylith neu allu i wneuthur gwaith penigamp, pan fo'n ieuanc, ofer disgwyl dim oddiwrtho pan el ymlaen mewn dyddiau. De Maistre, y Ffrancwr, sy'n dywedyd—os na bydd dyn wedi ennill ei oruchafiaeth cyn bod yn ddeg ar hugain, ni choncwera byth wedyn. Gwir i lawer bardd a llenor ddangos beth oedd ynddynt, am y waith gyntaf, wedi cyrraedd yr oedran hwnnw; ond yn gyffredin, fe ddeil y rheol fel y gosodir hi gan de Maistre. Dangosodd Macaulay ei fod yn draethodwr diguro, ac ef yn 25 oed; ac ystyrrid Mr. Gladstone yn "rising hope of the stern and unbending Tories" cyn bod yn 30; ac am rai blynyddoedd cyn hyn, enillasai safle anrhydeddus fel un o brif seneddwyr Prydain Fawr. O'r ochr arall, Dryden, ac yntau'n un o'r prif-feirdd Seisnig, a groesasai'r

llinell cyn dangos i'r byd fod ganddo'r wir awen. Pa le mae gweithiau gwreiddiol ein graddedigion diwinyddol? Pa le y gwelir ffrwyth eu hymchwil yn nhiriogaethau diwinyddiaeth? Erbyn hyn, y mae twysged go dda, rhwng 60 a 70 wedi graddio'n B.D. yn gyflawn. Graddiodd cynifer â 15 yn 1915, y flwyddyn olaf y medrais osod fy llaw ar galendar y Brifysgol. Agorwyd y Brifysgol yn 1896, ac er 1897, y mae 31 o raddedigion wedi graddio gydag anrhydedd mewn Hebraeg, heb gyfrif y nifer a raddiodd yn yr un cyfnod mewn Athroniaeth.

Tueddwyd fi i roi'r ystyriaethau hyn ar bapur, nid yn unig oblegid ymddiddanion â chyfeillion, ond hefyd oblegid i mi ddarllen, ryw 3 neu 4 blynedd yn ol lyfr adnabyddus Schweitzer yn ei ddiwyg Seisnig—"The Quest of the Historical Jesus." Gwyddwn wrth eu henwau, am liaws mawr o'r diwinyddion y cyfeirir atynt yn y llyfr hwnnw, ond nid oedd gennyf weledigaeth eglur am y lleoedd a'r prydiau y blodeuent ynddynt. Felly, yn chwanegol at swyn cynllun a thestyn y gyfrol, yr oedd yn amheuthun i mi gael yr awduron hyn wedi eu lleoli'n iawn o ran eu hamseroedd. Ac at hyn, hoffwn y nodiadau byrion ond gwerthfawr a geid ar odreon y tudalennau am yr awduron Germanaidd a wnaethai sôn nid bychan amdanynt eu hunain yn y byd diwinyddol. Y peth a'm synnodd i fwyaf yn y cysylltiad hwn oedd *ieuenticid* lliaws mawr o'r diwinyddion hyn,—mor ieuainc oeddynt pan gyhoeddwyd ganddynt eu cynyrchion diwinyddol a'u gwnaeth yn adnabyddus ymhob cyfandir a gwlad lle'r astudir diwinyddiaeth o gwbl. Dyna Schweitzer ei hun, nid wyf yn tybied ei fod yn 35 oed pan gyhoeddodd ei "Quest," llyfr y gellir dywedyd amdano iddo greu cyfnod newydd yn hanes *Apocalyptic*, a bod yn rhaid cyfrif ag ef pan ymdrinir â'r pwnc hwn. Cymerer enghreifftiau eraill. Yr oedd Kautsch a anwyd yn 1841, yn *privat-docent* (neu athro cynorthwyol) yn Leipzig yn 28 oed, ac yn broffeswr yn Basel yn 31. Ganwyd Jülicher yn 1857, a chyhoeddodd ei gyfrol gyntaf ar Ddámhegion yr Iesu yn 1888, pan oedd yn 31. Nid oedd H. H. Wendt, a anwyd yn 1853, ddim ond 33 pan gyhoeddwyd ei ran gyntaf o "Ddysgeidiaeth yr Iesu." Baldersberger, a anwyd yn 1856, oedd gymharol ieuanc pan ysgrifennodd rai o'i draethodau mwyaf adnabyddus. Ganwyd

Oskar Holtzmann a Wrede yn yr un flwyddyn, 1856. Bu'r olaf farw yn 1907, yn 48 oed, a chyhoeddodd ei "Ddirgelwch Messian-aidd yn yr Efengylau" yn 42 oed. Dyma oedran Holtzmann hefyd, athro diwinyddol yn Giessen pan ddaeth ei "Fywyd yr Iesu" drwy'r wasg. Ganwyd Emil Schürer yn 1844, ac yr oedd yn athro yn Leipzig, pan oedd yn 29. Iohannes Weiss a anwyd yn 1863, ac nid oedd ond 29 pan gyhoeddodd ei draethawd nodedig ar "Ddysgeidiaeth yr Iesu am Deyrnas Dduw." Yn 1865 y ganwyd Bousset; 27ain oed oedd ef pan gyhoeddodd ei "Ddysgeidiaeth yr Iesu ar Iddewiaeth." Yn yr un flwyddyn y ganwyd Dalman; 29 oedd ef pan gyhoeddodd ei "Ramadeg Aramaeg," a 33 pan ysgrifennodd ei "Eiriau'r Iesu." Nid oedd ond 23 pan gyhoeddodd ei "Ddiodefaint a Marwolaeth y Messiah," a 25 pan ddaeth drwy'r wasg ei "Beth a ddywed y Talmud" am yr Iesu. A gellir enwi eraill yn yr un modd. Efallai mai'r enghraifft fwyaf nodedig yw Hans Lietzmann, a ysgrifennodd ei bamfflet ar "Fab y Dyn" ar gyfer ei radd ym Mhrifysgol Bonn yn 1896. Nid oedd ef y pryd hwnnw ond 21 oed. Dyma draethawd, beiddgar mae'n wir, a synnodd y byd diwinyddol. A'r hyn a wnaed gan Lietzmann, oni ellir ei wneuthur neu rywbeth tebyg iddo gan rai o'n Cymry ieuainc?

Efallai y gwrthddadleuir—y gellir dywedyd cyffelyb bethau am ein graddedigion mewn gwybodaethau eraill; yn wir, maentumir mai ychydig o waith gwreiddiol a wnaed yn yr ugain mlynedd ddiweddaf, gan efrydwyr ein Prifysgol yn eu hymchwil mewn gwybodaethau naturiol a changhennau eraill o ddysg. Ond go brin y mae'r wrthddadl yn gywir. Credaf fod llawer mwy o waith sylweddol wedi ei wneuthur gan ein hysgolheigion ieuainc mewn canghennau eraill nag mewn athroniaeth a diwinyddiaeth.

Gwrthddadl effeithiolach yw hon a gynygir—sef fod y Germaniaid yn eu hymwneud â phob gwybodaeth Feiblaidd yn anhraethol fwy annibynnol eu meddwl, yn eofnach, neu efallai yn fwy rhyfygus gyda'u hymchwil Beiblaidd nag a dybir yn weddaidd gan ddiwinyddion ein gwlad ni. Nid ydynt mor barod i dderbyn traddodiad; y maent yn llai ceidwadol. Rhyddfrydigrwydd beiddgar ac eithafol yw un o'u nodweddion amlycaf. Mynnant ddelio â'r Beibl fel unrhyw lyfr hanes arall. Ni thynnant yn ol oddiwrtho, oblegid

rhyw gysegredigrwydd, gwirioneddol neu dybiedig, sy'n perthyn iddo. Rhaid chwilio i'w gynnwys fel i gynnwys pob llenyddiaeth arall, a chymhwyso ato ef yr un egwyddorion hanesyddol ag a wneir at Herodotus neu Thucydides neu un arall o'r haneswyr. Ni rwystrir hwynt gan syniadau *a priori* am ysbrydoliaeth; ni ddysgant fod yn rhaid i'r Beibl fod fel hyn neu fel arall yn ol rhyw syniad mympwyol o'u heiddynt eu hunain. Gyda hwy, rhaid deffinio ysbrydoliaeth y Beibl oddiwrth yr hyn a gesglir o'r Beibl ei hun. Yn ein gwlad ni, edrychid at ysgrythyr yr Hen Destament a'r Newydd gyda chysegredigrwydd arbennig; a byddai delio â hon fel â rhyw gyfrol arall yn ein gosod yn agored i farnedigaeth, fel ar Uzzah, a estynnodd ei law at Arch y Cyfamod, pan gludid hi o dŷ Abinadab yn Gibeah, i'w dwyn i dŷ Obed Edom. Rhaid oedd edrych arno gyda pharchedigaeth dyladwy: yr oedd yn llyfr Duw, h.y., yr oedd wedi ei ysgrifennu â bys Duw, pob llythyren a phob iod ohono, hyd at yr atal-nodau. A'r cysegredigaeth hwn, yr *eulabeia* hwn, efallai, fu un o'r prif resymau paham yn yr oesoedd o'r blaen yn hanes diwinyddiaeth ein gwlad, yr ataliodd ein dysgedigion eu llaw rhag cyffwrdd yn rhy ryfygus, fel y tybient hwy, ag ef. Digwyddodd hyn, mae'n ddiau, oblegid y lle pwysig a roddwyd i'r Beibl ym meddwl y Diwygwyr Protestanaidd. Wedi di-orseddu anffaeledigrwydd yr Eglwys, rhoes y Protestaniaid anffaeledigrwydd llyfr yn ei le: a dyma'r athrawiaeth sydd wedi llywodraethu cwrs diwinyddiaeth yr ynysoedd hyn, i raddau pell, o hynny hyd yn ddiweddar. Erbyn hyn, credir athrawiaethau mwy rhyddfrydol a llawer mwy naturiol am y Beibl, syniadau, mae'n wir, a gynyrchai fraw yng nghalonau hen saint genhedlaeth yn ol a rhagor. A chan y credir y syniadau diweddaraf hyn gan y lliaws mawr o'n diwinyddion ieuainc, nid annhebyg y ceir, efallai, cyn bo hir ymchwiliadau gwerthfawr a fydd o werth parhaol i'r Eglwys yn y dyfodol.

Cynygir y rhesymau canlynol am brinder ffrwyth diwinyddol gan ein graddedigion—diffyg manteision i astudio, bychander adnoddau eu llyfrgelloedd, yr anhawster a geir i bwrcasu'r llyfrau angenrheidiol, pellter eu cartrefi oddiwrth y llyfrfaoedd cyhoeddus a chenedlaethol yn Aberystwyth, neu Fangor, neu Gaerdydd; a

heb y manteision a geir lle y mae llyfrfaoedd dan gamp, amhosibl, mae'n ddiau, yw gwneuthur llawer ynglŷn ag ymchwil. Ond gyda hunanaberth a phenderfyniad di-ildio, modd bynnag, o du'r efrydwyr, a gwell ysgoloriaethau a chymrodoriaethau at hyn o amcan gan y Brifysgol neu'r Wladwriaeth, nid annhebyg y ceid, cyn pen hir, rywbeth teilwng ohonom, a gwerth ei arddangos fel cynnyrch meddwl ac astudiaeth ein diwinyddion.

Eto, adgoffeir ni fod ein hefrydwyr athrofaol sy'n graddio mewn diwinyddiaeth a'u llygaid ar y weinidogaeth; ac ar ol blynyddoedd o baratoi cyson a dygn yn yr ysgolion a'r Colegau Cenedlaethol, a chwrs ychwanegol o dair blynedd caled wedyn i wynebu yr ymdrech fawr am y B.D., teimlant fel rhai wedi llwyr flino, heb na nerth nac ynni ynddynt i lafurio ymlaen mewn astudiaeth ac ymchwil ychwanegol; rhaid iddynt, yn awr, orffwys ar eu llawryfau a enillwyd eisoes, heb feddwl am anrhydedd uwch i'w gyrraedd. Tybiant fod yr adeg wedi dyfod i gydio yng ngwaith mawr eu bywyd—y maent yn agored i alwad oddiwrth eglwys a ddichon fod yn chwilio am fugail iddi ei hun: a phan ymgymmerir â'r swydd hon, buan y darganfyddant fod galwadau'r swydd o fugail eglwysig mor lluosog ac mor orthrechol, fel y terfir pob ysbryd a dyhead a ddichon fod ynddynt am yr efrydiaeth uwch honno y sonnir amdani yma. Ac nid yw amgylchiadau ariannol y mwyafrif mawr o'n hefrydwyr gweinidogaethol yn ffafriol i'r amcanion hyn. Pobl ieuainc mewn amgylchiadau cyffredin ydynt gan mwyaf, rhai y mae'r "res angusta domi" yn llygad-rythu arnynt yn feunyddiol. Ac i'r cyfryw y mae'r syniad am chwanegu blwyddyn neu ddwy o fyw o dan yr hen amodau—byw caled, eu hymddifadu eu hunain o gysuron bywyd ac efallai o wir angenrheidiau bywyd—y mae hyn yn syniad sydd iddynt hwy yn anodd dygymod ag ef, ac yn wir, i rai ohonynt yn anhyall. Yr unig ateb y gellir ei gynnygi hyn yw—fod anawsterau fel yr uchod wedi eu goresgyn ganwaith cyn hyn. Y mae concro anawsterau sydd ar ffordd Cymro yn ei ymchwil am addysg yn nodwedd arbennig yn ei gymeriad; a hyderir y gwelir llawer Cymro eto, hyd yn oed wedi ennill ei B.D., yn teimlo ar ei galon, er gwaethaf pob caledi, i ddal ati trwy ddyfalwch a nerth athrylith i chwanegu at wybodaeth Eglwys Crist ac ehangu ei therfynau.

Y mae rhai o raddedigion y B.D. wedi graddio hefyd yn M.A., a diau fod rhai Theses diwinyddol wedi eu hanfon i'r arholwyr prif-athrofaol ar gyfer y radd olaf a enwyd. Onid oes ychydig, o leiaf, o'r cyfryw yn deilwng i'w hargraffu? Paham y gosodir y traethodau hyn yn bentwr yng nghistiau'r Brifysgol, i bydru ar ben-nau ei gilydd? Os dywed y Brifysgol nad fânt werth eu cyhoeddi i'r byd, dyna ddiwedd ar y mater, er yr adlewyrchai hynny'n anffafriol ar un o'n prif arholiadau athrofaol; ond os oes rhai ohonynt yn deilwng, yna dyger hwynt i'r wyneb i gael lle yn yr haul.

Wedi ysgrifennu'r uchod, gwelais fod aelodau Urdd y Graddedig-ion yn eu cyfarfod blynyddol ym Mangor ym mis Ebrill, yn trafod yr un pwnc ag a geir yn yr ysgrif hon. Awgrymwyd yno fod ei graddedigion diwinyddol yn rhy fodlon i ymsefydlu wedi gorffen eu cwrs athrofaol, yng ngwaith y bugail eglwysig yn unig. Edrych-ant ar y B.D. fel diwedd astudiaeth ddiwinyddol ac nid fel ei dechreu. Ac yn briodol iawn, ffurfiwyd ym Mangor adran ddiwinyddol ynglŷn â'r Urdd, fel y gwneir ynglŷn â'r gwybodaethau eraill. Amcan yr adran newydd fydd hyrwyddo ymchwiliadau diwinyddol ar ol graddio; a sicr yw, y rhydd yr adran hon y symbyliad a'r cyffyrddiad bywiol, personol sy'n angenrheidiol ar ein diwinyddion. Heb y symbyliad hwn, anodd eu calonogi pan fyddont yn ymdrechu llafurio fel efrydwyr ar wahan oddiwrth ei gilydd. Ond o gael canolbwynt priodol, fel yr awgrymwyd gan Urdd y Graddedigion, gorchfygir pob anhyder a digalondid, a rhoddir cychwyn i'n pobl ieuainc, yn unigol a chorfforaethol, mewn meysydd o astudiaeth a fydd o werth parhaol i lenyddiaeth yr Eglwys.

Hyderaf na thyb neb i mi ysgrifennu mewn ysbryd annheilwng tuag at Brifysgol fy ngwlad na thuagat ei graddedigion. Ymdrechais ganlyn rheol Othello—"nor set down aught in malice," a bu geiriau'r ysgrythyr yn swnio yn fy nghlustiau wrth ysgrifennu pob paragraff—"tynner ymaith pob chwerwedd a llid." Ysgrifennais gyda'r unig amcan, i helpio codi, os medrwn, yr hen wlad nid yn ei hol, ond yn anhraethol uwch nag y bu erioed o'r blaen yn y gorffennol, a'i gwnethur o ran ei diwinyddiaeth yn edmygedd diwinyddion holl wledydd Cred.

Aberystwyth.

DAVID SAMUEL.

ALUN

BU Alun farw yn gymharol ieuanc, ac y mae oddeutu pedwar ugain mlynedd oddiar hynny, ond y mae darnau o'i waith yn fwy byw heddyw nag erioed. Ni ellir dywedyd hyn i'r un graddau am ei gyfoeswyr, megis Dewi Wyn, Gwallter Mechain, Caledfryn, Tegid, ac eraill. Yn eu hoes, safent yn uwch yngolwg y genedl nag Alun. Gellir dywedyd yr un peth am Eben Fardd, Ieuan Glan Geirionydd, a Hiraethog. Nid wyf yn sicr eu bod yn uwch heddyw. Nid oes yng ngweithiau yr un ohonynt ddim mor aruchel a "Marwnad Heber." Mae llu o Gymry wedi teimlo i'r byw wrth ddarllen hon; ac ni all neb, wrth ei darllen, lai nag edmygu ei chrebwyll, ei hiaith, a'i pheroriaeth.

Argraffwyd *Ceinion Alun* yn 1851, gan Mr. Isaac Clarke, Rhuthyn, a cheir yn y llyfr gofiant a ysgrifennwyd gan y golygydd, y Parch. G. Edwards, M.A. (*Gutyn Padarn*); ond ni rydd ef odid ddim o hanes y bardd-offeiriad gweithgar yn ystod y saith mlynedd olaf o'i fywyd. Gellid meddwl iddo syrthio i ddinodedd pan adawodd Ogledd Cymru am Sir Benfro; a chwyna Gutyn Padarn mai blynydd-oedd diwaith mewn llenyddiaeth farddonol fu tymor ei arhosiad ym Manordeifi. Fel un o'i ddilynwyr yn rheithoriaeth Manordeifi, dymunaf dystiolaethu na lafuriodd offeiriad erioed yn fwy eiddgar a se'og nag Alun, yn ystod y saith mlynedd y bu yn Nyffryn Teifi.

Brodor ydoedd John Blackwell o Degeingl. Ganed ef, yn 1797, yn agos i'r Wyddgrug; ac oddiwrth yr afon a red drwy ei fangre enedigol y galwodd ei hun yn ddiweddarach dan yr enw *Alun*. Bernir mai o Swydd Derby y daethai ei gyndadau yn wreiddiol. Yr oedd ei dad yn ŵr dichlynaidd, mwnwr wrth ei alwedigaeth, ac yr oedd ei fam yn un o ragorolion y ddaear. Hyfforddwyd Alun gan ei rieni yn ofalus. Ymaelododd yn fore yn Eglwys y Plwyf, a mynychai Ysgol Sul y Trefnyddion Calfinaidd oedd yn nes at ei ddrws. Dysgodd emynau a rhannau helaeth o'r Ysgrhythyr ar ei gof. Y pryd hynny, nid oedd ysgol yng nghyrraedd bachgen

tlawd fel Alun; ond darllenodd bob llyfr a ddeuai i'w ddwylo, ac y mae'n sicr iddo ddarllen llawer ar ei Feibl. Pan oedd yn un ar ddeg oed, aeth yn brentis at grydd, oedd nid yn unig yn grefftwr da, ond hefyd yn dipyn o lenor a bardd. Dysgodd y bachgen ei grefft, a hefyd yn ddiameu lawer am lenyddiaeth ei wlad, oddiwrth ei feistr. Pan oedd yn ddwy ar bymtheg oed yr oedd wedi gorffen ei brentisiaeth; a byddai'n fynych yn myned ar daith i Gaerlleon. Bu ei deithiau o gynhorthwy dirfawr iddo chwanegu at ei wybodaeth, oblegid troai i bob ty y clywai fod ynddo lyfrau neu lawysgrifau. Llwyddodd fel hyn i ddyfod o hyd i lawer o lyfrau gwerthfawr. Aml y gwelid ef yn cerdded y deuddeng milltir o Gaer i'r Wyddgrug â bwnel o lyfrau ail-law ar ei gefn. Cynyddai ei lyfrgell yn ol fel y cynyddai ei enillion. Darllenai bopeth a ddeuai o hyd iddo, yn Gymraeg a Saesneg: a phan fyddai yn rhy brysur i ddarllen ei hun, erfyniai ar rywun a ddigwyddai fod yn y gweithdy yn disgwyl am ei esgidiau i ddarllen iddo. Daeth, mewn canlyniad, yn ddyn ieuanc eang ei wybodaeth, a nodedig am goethder ei chwaeth. Ymlwybrai hagddo, ond ni wyddai i ba le yr oedd yn myned. Nid ar ddarllen yn unig yr oedd ei fryd ef, ond hefyd ar gyfansoddi. Erbyn hyn, yr oedd yr Eisteddfod wedi dyfod i fri, a theimlai rhai Eglwyswyr blaenllaw a bonedd Cymru ddiddordeb mawr ynddi. Fel llu o'i gydgenedl, dangosodd Alun awydd am gystadlu. Dichon ei fod yn ymgeisydd yn Eisteddfod Gwrecsam yn y flwyddyn 1820; ond Bardd Nantglyn enillodd ar "Farwolaeth Sior III.," a Ieuan Glan Geirionydd gafodd y wobr am yr awdl ar "Hiraeth Cymro am ei wlad." Aeth Blackwell ieuanc yno â nifer o englynion anerchiadol, ond mwy o wg nag a wên a gafodd gan y prif-feirdd. Ni ddigalonodd oblegid ei fethiant, ond ymwrolodd i lafurio yn fwy egniol nag erioed. Mae'r flwyddyn 1823 yn un bwysig yn ei hanes. Yn ystod y flwyddyn hon enillodd ar awdl ar "Enedigaeth Iorwerth II." yn Eisteddfod Rhuthyn. Nid oedd ond 25ain oed. Enillodd ddwy wobr mewn Eisteddfod a gynhaliwyd yng Nghaerwys. Yn Eisteddfod yr Wyddgrug daeth y gadair i'w ran am awdl ar "Faes Garmon," ac enillodd y wobr am draethawd ar "Undeb a Brawdgarwch." Dechreuodd feddwl am ei gymhwyso'i hun gogyfer â'r Weinidogaeth Eglwysig, ond gwelai fod yr anawsterau fel mynydd

mawr. Llithrai amser heibio, ac nid oedd un drws o ymwared yn agor iddo. Yr oedd rhediad bryd Alun rywbeth yn debyg i eiddo Gwallter Mechain, Ieuan Glan Geirionydd, Nicander, Silvan Evans, Tudno, Glasynys, Myfenydd, ac eraill a ellid eu henwi, sef tuagat gymryd urddau Eglwysig. Fodd bynnag, ar derfyn gweithred-iadau Eisteddfod Rhuthyn, cawn Arglwydd Mostyn, Archddiacon Clough, a charedigion eraill, yn ymgyfarfod mewn gwesty yn y dref, i siarad ynghylch y modd i ffurfio cronfa er mwyn rhoddi addysg i'r bardd ieuanc talentog yn un o'r prifysgolion. Ofer iddo fuasai myned i Rydychen neu Gaergrawnt heb baratoad; ac felly, er mwyn ymbaratoi, wele ef yn nechreu Ionawr, 1824, yn cychwyn o'i gartref tuag Aberriw, ym Mhowys, i fod yn ddisgybl i'r Parch. Thomas Richards, ficer y plwyf. Ardal Seisnig oedd Aberriw; ond yr oedd yn y cyffiniau nifer o bersoniaid Cymreig, ac yn eu plith yr enwog Wallter Mechain. Llwyddasant rywsut i ddylanwadu'n ddigon cryf ar rywrai i gynnal eisteddfod mewn lle mor Seisnigaidd â'r Trallwng. Cyfansoddodd Alun draethawd rhagorol ar yr iaith Gymraeg ar ei chyfer, ac enillodd y wobr. Dengys y traethawd hwn wybodaeth a gallu meddyliol o'r radd uchaf, ac y mae'r arddull yn esmwyth a dirodres iawn.

Yn nesaf, cawn ef yn dechreu ar ei yrfa yng Ngholeg yr Iesu, Rhydychen; ac yn y chweched flwyddyn ar hugain o'i oedran yn ymgodymu yn galed â'r iaith Roeg. Dengys ei lythyrau mor flin fu ei ymdrech. Ofnai rhag siomi disgwyliadau ei gyfeillion a'i noddwyr. Yr oedd "yn fynych yn crynu wrth feddwl am yr arholiad, yn enwedig wrth weled cynifer a gawsent eu dwyn i fyny yn yr ysgolion goreu o'u mebyd yn colli'r dydd." Oddiwrth bopeth a wyddys am ei hanes, cadwodd ei gymeriad yn ddilychwin, ac ni threuliodd ei amser yn ofer. Aeth i Rydychen i efrydu, a pharhaodd yn efrydydd diwyd tra fu yno, er gwaethaf pob temtasiwn. Profodd yn esiampl ddisglair i lawer ar ei ol; a dangosodd y gellid cyfuno cariad at lenyddiaeth â chymeriad. Mewn llythyr at ei rieni, wedi ei ddyddio "Athrofa'r Iesu, Rhydychen, Chwef. 11, 1826," ceir y nodyn a ganlyn:—"Bydd yn dda gennych glywed fy mod i ac oddeutu hanner dwsin o'm cyd-ysgolheigion wedi llwyddo i gael cymdeithas genhadol fechan yn ein hathrofa. Yr

ydym hefyd yn ymgyfarfod yn ystafelloedd ein gilydd, yn olynol, ar nosau Sul, i ddarllen y Beibl a gweddio." Er maint y rhwystrau a ddaeth i'w ran ym more'i oes a'i liaws anafanteision, llwyddodd i basio'i holl arholiadau, a graddiodd ym Mai 1828. Cyn diwedd yr un flwyddyn, enillodd y wobr yn Eisteddfod Dinbych am ei fawrnad anghymharol ar "Farwolaeth yr Esgob Heber." Y mae yn werth sylwi iddo ennill ei holl fuddugoliaethau eisteddfodol yn gynnar yn ei oes.

Yn 1829 ordeiniwyd ef i guradiaeth Treffynnon, a chafodd felly ddechreu ei waith fel offeiriad yn lled agos i'w hen gartref. Wedi gwasanaethu yno yn gymeradwy iawn am bedair blynedd, cynygiwyd iddo fywoliaeth Manordeifi, yn rhan ogleddol Sir Benfro, gan yr Arglwydd Ganghellor Brougham. Y mae'r ardal hon yn un o'r rhai mwyaf swynol yng Nghymru, ar gyfrif ei thegwch a'i rhamant. Y mae Cilgerran, Llechryd, Cenarth ac Aberteifi gerllaw. Ffarweliodd Alun â Gogledd Cymru a bro ei febyd, a symudodd i Fanordeifi yn 1833. Plwyf gwledig, gwasgarog, ac anodd iawn, oedd Manordeifi yr adeg honno. Yr oedd yr Eglwys fwyaf canolog, a adnabyddid yn yr hen oes fel "Capel Cilfowyr," wedi myned yn adfeilion, oblegid colli ohoni ei holl feddiannau pan ddymchwelwyd Mynachlog Llandudoch; ac nid oedd ond ambell garreg a hawlid gan y tirfeddiannwr yn aros yn nyddiau Alun. Yr oedd yr hen Eglwys Blwyfol hefyd mewn cyflwr adfeiliedig. Erys hon hyd y dydd heddyw. Adeiladwyd hi yn fore iawn mewn cilfach dawel ond anghyfleus i'r plwyfolion, ar fin afon Teifi. Erbyn hyn y mae Eglwys Blwyfol arall wedi ymgodi mewn man mwy canolog o'r plwyf. Cyn dyfod Alun, cynhelid un gwasanaeth fore Sul yn Gymraeg yn yr hen Eglwys ddiaddurn a llaith, gan gurad-mewngofal, tra trigai'r rheithor yn rhywle arall. Ymddengys fod yr ysgol feunyddiol, a gedwid gan y curad mewn bwthyn gerllaw, wedi darfod. Newidiodd Alun hyn oll. Saith mlynedd y bu'n rheithor y plwyf, ond yn ystod y saith mlynedd hyn cyflawnodd fwy nag a gyflawnir gan lawer yn ystod saith ugain mlynedd. Adnewyddodd yr Eglwys, ac adeiladodd festri newydd. Yn y flwyddyn 1834, prynodd ddarn o dir, ac adeiladodd ysgoldy ym Mhentref Abercych, a chychwynnodd wasanaethau crefyddol yn yr ysgoldy ar y Sul.

Mae'r adeilad yn aros hyd heddyw. Ym mhlwyf Manordeifi y mae amryw hen deuluoedd bonheddig yn byw. Cyn ei amser ef, arferai y rhai hyn fyned yn eu cerbydau i Aberteifi ar y Sul, am nad oedd gwasanaeth Saesneg yn nes atynt; ond trodd Alun y gwasanaeth boreol yn Saesneg, a gwnaed ffordd newydd, oddeutu dwy filltir o hyd. Bu cryn helynt ynglŷn â'r ffordd, a chafodd Alun drafferth ddirfawr i gadw'r heddwch. Tua'r un amser, cododd *mortgage* o 550p. ar y fywoliaeth, gan ei dlodi ei hun, er mwyn adeiladu rheithordy. Nid ymddengys fod y plwyfolion wedi cyfrannu cymaint â cheiniog. Yr oedd yr hen reithordy wedi myned yn adfeiliedig, ac yr oedd hefyd ers rhai blynyddoedd mewn perygl oddiwrth lifogydd afon Teifi. Ymddengys i Alun geisio byw ynddo am ryw faint o amser; ond symudodd cyn diwedd ei oes i lety yn Aberteifi.

Heblaw y gwaith trafferthus a nodwyd, cawn ein gwrthrych yn ymgymryd, yn 1834, â golygiaeth *Y Cylchgrawn* a gyhoeddid yn Llanymddyfri. Ymddengys na bu hyn yn gwbl wrth fodd ei hen gyfaill, Ieuan Glan Geirionydd, oedd eisoes wedi dechreu cyhoeddi *Y Gwladgarwr*. Llafuriodd Alun mewn amser ac allan o amser, er mwyn sicrhau llwyddiant ei gyfnodolyn. Ysgrifennodd ddegau o erthyglau iddo ar faterion diddorol a buddiol; ond oblegid diffyg cefnogaeth a cholled ariannol bu raid iddo roddi heibio'r anturiaeth. Bu methiant *Y Cylchgrawn* bron yn angau iddo. Gwaelodd ei iechyd. Teimlai boenau arteithiol yn ei ben ar brydiau. Yr oedd anawsterau ei blwyf anodd hefyd yn cynyddu yn hytrach na lleihau; ac yr oedd ganddo ddeuddeng milltir o ffordd, yn ol a blaen, i'w theithio ar y Sul. Gwellhaodd ryw faint o'i anhwyledeb, ond nid yn llwyr. Gan feddwl gwneuthur ei nyth yn glyd am dymor yn hwy yn y rheithordy newydd, oedd ar fin cael ei gwblhau, yngolwg dyffryn prydferth Teifi, ac heb ddychmygu fod angau yn ymyl, priododd yng Ngorffennaf 1839, â Miss Dear o Dreffynnon; ond yr oedd yn ei fedd cyn pen deng mis.

"Priodi, plannu, adeiladu,
Gwneud ei nyth yn hardd i fyny"

pan oedd angau yn gweithio dan ei sylfaen. Claddwyd ef yn hen fynwent Manordeifi, Mai 1840. Nid oedd yn llawn dair a deugain oed. Bu farw yn mlodau ei ddyddiau, ac ynghanol ei weithgarwch.

Yr oedd yn ddyn o gymeriad rhagorol, o dymer addfwyn a difyr, ac yn bregethwr medrus a hyawdl. Yr oedd cryn alwad am ei wasanaeth i bregethu ar y gwyliau yn yr Eglwysi cylchynol, a chychwynnodd gwrdd pregethu chwarterol yn ei Eglwys ei hun, ond pallodd ei nerth. Fel bardd a rhyddieithydd, mae'n gwestiwn a fu unrhyw un o ran cyfoeth a dillynder iaith, urddas a phraffter meddwl, ac arddull Gymreig fywiog, yn rhagori arno. Cynnwys ei weithiau barddonol rai o'r perlau mwyaf ysblennydd, ac y mae ei ysgrifeniadau rhyddieithol y mwyaf darllenadwy yn yr iaith. Amhosibl dychmygu am ddim gwell na'i gynyrchion ef i'w gosod mewn llyfrau at wasanaeth plant ysgolion elfennol a chanolraddol. Mae ei ysgrifeniadau ef yn rhydd oddiwrth y bartiaeth gul a chrebachlyd sydd yn anurddo hyd yn oed lyfrau ysgol. Anodd meddwl am Gymraeg purach nag a geir yn ei ysgrif fer ar "Brydnawn Saboth ym Mai." Gwelir ef ar ddiwedd *Ceinion Alun*, ac ymddangosodd yn *r Cylchgrawn* am Fai 1835. Ysgrifennai hefyd yn Saesneg yn llawn cystal ag yn Gymraeg, ond y mae'r rhan fwyaf o'i gynyrchion rhyddieithol wedi myned ar goll, a hawdd credu na chyhoeddwyd y cwbl o'i farddoniaeth. Ni chafodd Alun fyw i adolygu a pharatoi ei waith i'r wasg; a dichon na ddyfalodd erioed y cyhoeddidd ei ganeuon a'i delynegion mewn cyfrol. Mae arwyddion diofalwch neu brysurdeb i'w canfod ar lawer llinell yn rhai o'i ganiadau goreu. Pa faint o newid a thrwsio fuasai ef ei hun yn ei wneuthur pe cawsai hamdden ac einioes, nis gwyddom. Dyledus yw cofio mai blynyddoedd prysur a thrafferthus fu rhai olaf ei fywyd fel offeiriad ym Manordeifi; hawdd deall, gan hynny, nad yw ei holl gynyrchion barddonol mor berffaith a rhagorol ag y dymunid iddynt fod. Nid yw cyfanswm ei gynyrchion yn fawr iawn, ond y mae ei awen berseiniol wedi cynyrchu mwy o ddarnau tra rhagorol nag a gynyrchwyd gan awen neb arall. Cenir ei emynau, dysgir ei ganeuon, ac adroddir ei linellau, gan feirdd a llenorion. Beth yw ei ragoriaethau arbennig? Sut y mae cyfrif am yr afael sydd ganddo ar y to presennol?

(i) Heblaw tynerwch a gwlith, mae rhyw wefr yn ei linellau sydd yn cyffwrdd yn uniongyrchol â chalon dyn. Mae'r iaith yn ystwyth a phersain,—yn ddigon syml i foddhau plentyn, ac yn

ddigon coeth i ddenu'r hynafgwr dysgedig. Gwelir yr un nodweddion yn ei ryddiaith.

(ii) Mae rhyw dinc felodaidd yn ei linellau sydd yn swyno'r glust. Gellid tybied ei fod yn cyfansoddi yn rhwydd yn y gynghanedd gaeth; ond yr oedd yntau, fel Goronwy, Geirionydd, a Hiraethog, yn cwyno fod meddylddrychau yn cael eu haberthu ar allor caethfeistres. Teg yw cofio iddo gyfansoddi ei dair awdl pan oedd yn ddyn ieuanc iawn, ac yn dilyn ei orchwylion fel crydd. Mae rhyw newydd-deb, er hynny, yng nghynllun ac arddull ei awdlau. Darluniau tlws o Anian a geir ynddynt, ac areithiau gan wahanol bersonau, fel pe buasai'r bardd wedi yfed yn helaethach o hufen glasurrol Groeg a Rhufain na'i gydoeswyr. "Maes Garmon," yn ddiau, yw ei awdl oreu. Dyweder a fynner, mae'r awdl hon yn unig yn ei osod yn rheng flaenaf beirdd y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Gyda'r eithriad o brin hanner dwsin, y mae cystal a'r goreu a gwell na'r rhelyw. Ond credaf nad oedd testynau ei awdlau yn gwbl wrth ei fodd, ac y gallasai gyfansoddi lawer yn amgenach pe cawsai destynau mwy cydnaws â'i awen. Dichon yr â ei gynyrchion yn y mesurau caeth yn angof, ond nid oes berygl yr anghofir ei gyfeithiad o'r "Messiah," "Marwnad Heber," "Cathl i'r Eos," "Gwraig y Pysgotwr," "Y Ddeilen Grin," "Cân Doli," "Rhywun," etc. Os bydd rhywrai yn astudio barddoniaeth Gymraeg yn ystod y canrifoedd a ddaw, credaf y byddant yn astudio y canladau hyn.

(iii) Newydd-deb. Cymerer, yn enghraifft, ei "Farwnad i Heber." Yr oedd y mesur yn newydd a dieithriol,—yr holl gyfansoddiad yn newydd o ran cynllun a mydr; ac y mae'n drugaredd fod y beirniaid yn ddigon mawr i gydymddwyn â phethau o'r fath, neu buasent wedi condemnio y farwnad yn gyfan gwbl. Llawer o efelychu sydd wedi bod arni, ond nid yw'r efelychiadau wedi bod yn llwyddiannus iawn. "A Cherdd Blackwell i Esgob Heber," ebe hyd yn oed Caledfryn, "yr hon na ddaeth neb i fyni â hi eto, er maint a efelychwyd arni." Cyfansoddodd Ieuan Gwynedd farwnad i Alun, ac y mae hon ar yr un mesur a chynllun a "Marwnad Heber," ond nid cerdd Ieuan Gwynedd sydd yn debyg o gadw enw Alun mewn cof. Bydd i Alun ei hun fyw ym "Marwnad Heber."

Yn awr, er mwyn deall a gwerthfawrogi'r alarnad yn iawn, rhaid gwybod rhywfaint am Heber. Yr oedd Reginald Heber yn fardd rhagorol, ysgolhaig gwyd, athronydd da, a gweithiwr dihafal. Nid llawer o blant dynion sydd yn deilwng o'u cymharu ag ef o ran purdeb eu syniadau, a bwriad brwdfrydig i gyflawni'r dyledswyddau pwysig a ddaeth i'w rhan. Ganed ef yn Sir Gaerlleon yn 1783. Bu farw yn 1825, cyn ei fod yn 43ain oed, sef yr un oedran ag Alun. Addysgwyd ef yng ngholeg Brasenose, Rhydychen, ac enillodd wobwr y Brifathrofa am y cyfansoddiad Lladin goreu. Enillodd y fuddugoliaeth hefyd yn rhwydd gyda'i brif waith barddonol, a elwir "Palestina." Gwnaed ef yn gymrawd o Goleg All Souls, ond yn 1807, penodwyd ef i ficeriaeth Hodnet, Sir Amwythig, a phriododd ferch y Deon Shipley o Lanelwy. Ysgrifennodd nifer o erthyglau grymus i'r *Quarterly Review*, a dangosodd fod perygl ym marddoniaeth Byron. Cafodd ei benodi yn "Bampton Lecturer" yn Rhydychen, a'r testyn a ddewisodd oedd "Personoliaeth a swyddau y Diddanydd." Sefydlwyd ei safle yn y byd diwinyddol gan y darlithiau dysgedig ac ymchwilar hyn, ond creasant beth cynnwrf hefyd, oblegid ymwrthododd Heber yn bendant â Chalfiniaeth gul ei oes. Yn hyn yr oedd Alun yn debyg iddo, fel y ceir gweled yn nes ymlaen. Cyfarfu ystormydd â Heber fel eraill. Bylchwyd ei deulu, a bu farw ei unig blentyn. Yr oedd yn arfer datgan ei alar am ei ferch fach yn y geiriau "Dieng-aist i'r bedd : pahan y galarwn amdanat ?" Bu adfywiad gwresog yn y flwyddyn 1819, a chymerodd Heber daith i Wrecsam i glywed Deon Llanelwy yn pregethu ar ran y gwaith cenhadol. Ar y ffordd yno, cyfansoddodd yr emyn adnabyddus—"From Greenland's icy mountains." Canwyd yr emyn am y waith gyntaf ar y dydd dan sylw. Mor brydferth y disgrifir y gwledydd pell a'u palmwydd gwyrdd, yr ynysoedd a'u "hawelon yn hael," hyfryd eu hardaloedd "a dim ond dyn yn wael." Yn 1822 cyhoeddodd gofiant a gweithiau Jeremy Taylor, y mwyaf deniadol o ddiwinyddion yr eilfed ganrif ar bymtheg. Yn yr un flwyddyn, cafodd ei benodi yn bregethwr i Lincoln's Inn. Yn fuan wedi hyn, gwahoddwyd ef i ymgymryd â llywyddiaeth yr Eglwys yn yr India. Ofnai'r cyfrifoldeb ar y cyntaf, ond wedi gweddi ac ystyriaeth ddyfal, penderfynodd hwylio

i'r India. Tair blynedd y bu yno, ond cyflawnodd waith blynydd-oedd lawer. Dysgodd Hindwstani, a phregethodd gannoedd o weithiau i gynulleidfaoedd anferth o frodorion. Teithiodd filoedd o filltiroedd cyn bod agerlong na thrên, er nad oedd o gyfansoddiad cadarn. Yn nechreu haf 1825, yr oedd yn nhalaith eang Madras, pan oedd y gwres yn eithriadol. Treuliodd ei brynhawn olaf ar y ddaear wrth erchwyn gwely ei wraig glaf, gan ddarllen ac ymddiddan. Cafwyd ef drannoeth yn farw yn y baddon. Syrthiodd i'r bedd ynghanol ei ddefnyddioldeb yn ein byd ni, "Cyn i'w gorun ddwyn un blewyn brith." Parodd y newydd am ei farw alar cyffredinol yn y wlad hon, tebyg i'r un a deimlwyd mewn oes ddiweddarach pan glywyd am farw Livingstone. Galarai'r Hindwaid hefyd, a chyfrannodd llawer ohonynt tuag at ei gofadail yn yr India. Yr oedd Heber ymhell o flaen ei oes, ac yn un o ddynion mwyaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Heblaw bod yn ddyn o dduwioldeb personol, ac awdur rhai o'r emynau mwyaf eneioliol yr yr iaith Saesneg, yr oedd athrylith, a dysg, a phob dawn, wedi cydgyfarfod ynddo. Eiddo Alun, dybygwn, yw'r nodyn,—“Nid oes neb ond a wypo a ddichon ddychmygu y parch a dalwyd yn Rhydychen i Heber, a'r parch a delir yno eto i'w enw.” Hawdd credu fod y testun wrth fodd calon Alun, a gwelir ef ar ei oreu yn y farwnad hon. Mae llinellau dechreuol y gerdd yn ogoneddus.

“Lle treigla'r Caveri yn donnau tryloewon,” etc.

Gwnaeth y bardd ddefnydd rhagorol, ymysg pethau eraill, o'r enwau Indiaidd. Ar ol i'r bardd ddisgrifio ymadawiad sydyn ei wrthrych o'r byd, a'i “ddeilen yn îr gan y wawrddydd a'r gwllith,” gan newid “acen galarnad am hymn anfarwolion,” ceir y llinell feiddgar—

“A thithau gymysgaist dy hymn yn eu plith.”

Dywedir nad yw llinellau a phenillion y gerdd oll yn gydwerth. Dichon hynny, ond pwy erioed sydd wedi llwyddo i gyfansoddi llinellau a phenillion oll yn gydwerth? I'm tyb i, dyma'r darn barddonol godidocaf a feddwn yn yr iaith Gymraeg, ac yn wir, ni wn i am ddim gwell mewn unrhyw iaith arall. Llauer o foli sydd wedi bod ar benillion Gomer ar ol ei fab, a marwnad Hiraethog

i Williams, a pherthyn iddynt ragoriaethau amlwg iawn, ond rywsut yn ymyl cerdd Alun maent yn myn'd yn lleol a llwyd.

Yn Eisteddfod Rhuthyn (1825), rhannwyd y wobr am y "Cyfieithiad goreu o'r Messiah" rhwng Alun a Bardd Nantglyn. Nid dyma'r tro cyntaf na'r olaf i gamwri o'r fath gael ei gyflawni. Amhosibl canfod unrhyw gystadledd rhyngddynt. Fe â rhai llenorion mor bell a dywedyd fod Alun wedi rhagori hyd yn oed ar Pope ei hunan, ac fod mwy o ysbryd y peth byw yn y cyfieithiad nag sydd yn y gwreiddiol. Nid yn aml y gwelwyd y fath beth â hyn. Cymharer y cyfieithiad â'r gwreiddiol yn fanwl, ac yna bydd y darlennydd yn rhwym o ganfod fod y cyfieithiad yn rhagori o ddigon. Erys yn un o'r cerddi coethaf yn yr iaith.

Cyfansoddodd Alun amryw ddarnau barddonol yn Saesneg yn ystod ei flynyddoedd olaf. Y maent yn wir yn rhagorol. Hwyrach fod ei gân i "Gastell Cilgerran" gyda'r oreu; ond y mae rhywbeth yn doddedig yn ei gân i hen was y Parch. D. Griffiths, ficer Nefern, ac un o'r arweinwyr Methodistiaidd. Safai yr hen was yn syn uwchben bedd y meistr a wasanaethodd yn ffyddlon am ddeugain mlynedd. Penillion prydferth hefyd yw "Mother's prayer over her infant child." Wrth brisio cyfanswm gwaith barddonol y bardd, dylid cofio iddo dreulio bore oes dan anfaeteision mawr, a bu raid iddo osod yr awen a'r ysgrifbin o'r neilltu am dymor er mwyn ei baratoi ei hun i'r weinidogaeth; ac yn bennaf, dylid cofio na chafodd nemawr o hamdden yn ystod y saith mlynedd olaf o'i oes. Bu hefyd farw yn gymharol ieuanc.

Ni allwn ddiweddu heb goffhau fod Alun yn llawn cystal llenor ag oedd o fardd. Mae ei ysgrifau i'r *Cylchgrawn* ymhlith y pethau goreu sydd yn y Gymraeg. Gwir a ddywedodd y dysgedig Tegid am ei arddull,—

There is about his manner of writing a kind of bewitchery that captivates the reader. His sentences, flowing like a strong majestic stream, carry the reader along with delightful pleasure.

Ond yr ydym am gael cipolwg ar y dyn ei hun. Yn ffodus, mae nifer dda o'i lythyrau ar gael, ac nid oes dim yn dangos beth sydd mewn dyn yn eglurach na'i lythyrau cyfrinachol. Mewn llythyr at ei rieni o Rydychen, dyddiedig Chwefror 1826, dywed,—

Hyfryd oedd gennyf glywed am ymwared fy anwyl chwaer. Cofiwch fi ati yn garedig, ac at fy mrawd [gŵr ei chwaer] yr holl blant, ac yn enwedig at y ferch ddieithr. Buasai yn dda gennyf allu anfon anrheg iddi hi a'i mam; ond y mae hynny yn bresennol o fy nghyrraedd. Gadewch iddo : mae'r galon yn llawn os yw'r pwrs yn wag. Byddwch cystal ag anfon y penillion canlynol iddi yn lle *valentine*.

Yn nes ymlaen yn yr un llythyr ysgrifenna,—

Yr wyf yn gyrru— i Ruth ; mae yn rhy fychan ; ond y gwir yw hyn,—hyd ŵyl Mihangel byddaf yn llwm iawn o arian ; wedi hynny, caf dderbyn swm ychwanegol yn y flwyddyn. Yna mi ofalaf am dalu eich rhent, eich tir pytatws, a phesgi'r mochyn. Rhoddwch ddillad da am Ruth. Unwaith eto, yr wyf yn eich tynghedu, na oddefwch eisieu dim. Gyda bendith, nid oes perygl na allaf ei dalu yn ol ar ei ganfed.

Wele un o'r penillion a anfonwyd yn lle *valentine* i'r ferch fach,—

“ Mae'm dychymyg fel yn gwrando
P'un a glywaf mo dy sain,—
Gan holi'r awel sy'n myn'd heibio,
A yw'th wyneb fel dy nain ?
A oes eurwallt ar dy goryn ?
A oes rhosyn ar dy rudd ?
A pha dybiau sydd yn dirwyn
Drwy'th freuddwydion nos a dydd.”

Mewn llythyr at y Parch. C. B. Clough, dywed,—

I have collected some materials towards a history of our National Church in Wales from the Reformation to the middle of the last century. The only attempt towards a Welsh ecclesiastical history has been made by Mr Peters, a Dissenting minister of Carmarthen, in which the Episcopal is always represented as the persecuting, and the Puritan as the suffering, party. Jenkin Jones, the notorious Commissioner for the appropriation of Tithes, during the interregnum, is canonized ; Vavasor Powell is made a Confessor ; and Penry is raised to the dignity of a Martyr.

Nid ymddengys iddo gario allan ei fwriad, ac yn anffodus y mae hanes yr Eglwys yng Nghymru heb ei ysgrifennu'n llawn gan neb hyd heddyw. Wele faes toreithiog i ryw hanesydd o farn heb ragfarn. Dywed mewn llythyr a ysgrifennwyd yn 1827 :—

I ha
I am no Calvinist, and ever since I have been capable of forming a judgment upon theological subjects I have not been a Calvinist.

Rhaid ei fod yn ddyn o feddwl annibynol, oblegid anaml y

meiddiai neb ymwrthod â daliadau Calфинаidd yn ei oes ef. Yn yr un llythyr dywed,—

The sincerity of my attachment to our National Church cannot, I trust, be doubted. For many a dark year—long before the idea of my being elevated to the clerical function had received a shadow of existence—I had resolved to live and die an humble worshipper at her altar.

Hawdd credu iddo glywed John Elias a Williams o'r Wern ym more'i oes, ond nid oes awgrym yn y llythyrau i'w doniau hwy ddylanwadu arno mewn modd yn y byd. Ei gyfaill mwyaf, gellid tybied, yn ystod y rhan olaf o'i oes, oedd yr hynafgwr, Griffiths o Nefern, ac ef oedd awdur yr arysgrifen sydd ar y goflech yn Eglwys Nefern. Ond y dyn a ddylanwadodd fwyaf arno o bawb oedd y caruaid a'r athrylithgar Reginald Heber, rhagredegydd Mudiad Rhydychen. Ceir golwg ar ei drylwyrredd fel offeiriad plwyf yn y llythyr a ganlyn at y Parch. J. Griffiths, Llangeler, ond a adnabyddir yn well fel Canon Griffiths, Llandeilo, trwy Dde a Gogledd Cymru,—

My dear Sir,—On the day of the Visitation at Cardigan, you kindly promised to attend my clerical meeting on the 21st instant, and I hope nothing will occur to prevent you. I do not blame you any more than myself,—the truth of us all is, that we pledge ourselves thoughtlessly in these things, and require a remembrance to bring them to memory. Yet, Our heavenly Master doubtless looks upon these promises as vows placed on His holy altar, and will be angry if they are not fulfilled, when they are once made.

Graddiodd Alun yn Rhydychen ym Mai 1828. Yr oedd yn cydoesi ag ef yn y Brifysgol rai o ddynion mwyaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Yr oedd Keble, Newman, a Pusey, yn athrawon yng Ngholeg Oriel. Yr oedd Cardinal Manning yn efrydydd yng Ngholeg Balliol, a W. E. Gladstone yn Christ Church, a Samuel Wilberforce yn Oriel. Rhaid fod enwau Keble, Newman, a Pusey, yn hysbys iddo; ond prin y gellir dychmygu iddo, yn Rhydychen, glywed sôn am fodolaeth Gladstone, Manning, a Wilberforce, os na chlywodd y bechgyn talentog hyn yn areithio yn yr Union. Nid ymddengys fod neb o'i gydefrydwyr yng Ngholeg yr Iesu yn enwog iawn fel ysgolheigion, heblaw Charles Williams. Graddiodd ef mewn anrhydedd yn y dosbarth blaenaf yn 1827, a daeth yn Brifathro Coleg yr Iesu. Ond yr oedd Cymro ieuanc, a ddaeth yn

adnabyddus iawn ar ol hyn, yn fyfyrwr yng Ngholeg y Drindod, yn nyddiau Alun. Ei enw oedd Isaac Williams. Hanoedd o deulu hynafol a bonheddig y Cwm, ger Aberystwyth. Daeth yn enwog fel bardd, esboniwr, ac un o arweinwyr Mudiad Rhydychen. Oddeutu tair blynedd wedi ymado o Alun â Choleg yr Iesu, anrhydeddwyd yr Athrofa honno gan Gymro ieuanc arall a fu am flynyddoedd yn dilyn crefft y saer. Ei enw oedd Morris Williams. Graddiodd gydag anrhydedd yn 1835; a daeth yn enwog trwy Gymry, fel offeiriad, llenor, a bardd, dan yr enw *Nicander*.

Fel y soniwyd yn barod, bu Alun farw yn nhref Aberteifi yn y flwyddyn 1840. Ymddengys olion ei anhwylder, rai misoedd cyn ei farw, ar ei lawysgrif yng ngoflyfrau'r plwyf. Meddai ar lawysgrif eglur a threfnus, ac ysgrifennai ei gofnodion yn ofalus, ond y mae'r cofnodiad olaf mewn llaw grynedig. Gosodwyd coflech i'w goffadwriaeth yng nghanell hen Eglwys blwyfol Manordeifi; ond hyd yn gymharol ddiweddar nid oedd dim yn dynodi man ei fedd—yr un gair i ddywedyd wrth fforddolion fod rhan farw un o'r dynion mwyaf athrylithgar a fagwyd yng Nghymru yn gorwedd wrth eu traed. Ond llwyddwyd, ar ol ymdrech galed, i gasglu tanysgrifiadau er mwyn gosod cofadail deilwng ar ei fedd. Ymgasglodd tyrfa fawr ynghyd, o bob cwr o'r wlad, ar ddydd y dad-orchuddio, a chanwyd emynau o waith Alun, Ieuan Glan Geirionydd, Pantycelyn, Daniel Ddu, a Nicander. Dadorchuddiwyd y gofgolofn yn niwedd haf 1913 gan Esgob Tyddewi, a thraddodwyd ganddo anerchiad rhagorol. Yr oedd fy hen gyfaill a'm cydoeswr yn Rhydychen, Syr Edward Anwyl, hefyd yn bresennol, a chymerodd ran flaenllaw yn y gweithrediadau. Pregethwyd yn yr hwyr i dorf fawr o bobl gan y Parchn. T. M. James a J. Myfenydd Morgan. Mae'r olaf yn ei fedd. Hawdd oedd gweled fod angau wedi gosod ei law ar Anwyl hefyd, er na fynnai glywed ei fod yn dioddef oddi-wrth unrhyw anhwylder. Cu iawn fu gennyf fi, ac ni phaid hiraeth a galar ar ei ol. Troesom ein cefnau ar fedd Alun ar fore haf yn 1913, ein llygaid yn llaith a'n hwynebau yn gwelwi, a chyn fod haf arall ond wedi prin ymagor yr oedd Anwyl hefyd yn ei fedd.

Ficerdy Cydweli.

D. AMBROSE JONES.

JAC FY MRAWD
YN MYND I'R FYDDIN

GAN TOMI SARAH JONES

“JAC,” medde mam un noswaith pan ddaeth Jac heibio ar y ffordd i'r efel, “sut mae dy ffêr di rwan dywed?”

Er mwyn i chi ddallt, roedd mam wastad yn gofyn i Jac pan alwai heibio, rywbeth ynghylch i iechyd,—oedd o wedi cael annwyd yn chwys y ceffyl amser tynnu'r injian ddyrnu neu rywbeth felly, ond 'fynnodd hi 'rioed iddo o'r blaen ddim byd ynghylch i ffêr.

“Ffêr?” medde Jac, “does dim byd ar fy ffêr i, be wnaeth i chi feddwl?”

“Wyt ti ddim yn cofio stalwm,” medde mam, “iti syrthio o ben y pren eirin, a mynd yn gloff, a methu mynd i'r ysgol y diwrnod hwnnw? Ac wrth feddwl, 'roeddwn i'n credu dy fod di'n siarad dipyn bach yn dew hefyd, ydi dy drwyn di'n iawn rwan dywed?”

Fe drawodd y cwestiwn Jac a fi yn un ôd, ond wedi cofio mi ddechreuodd gole ddwad. Roedd Jac un bore cyn mynd i'r ysgol, er cyn co i mi, wedi meddwl cael dipyn o eirin hefo fo, ac i ffwrdd â fo i dop y pren eirin i hel rhai, ac yr oedd caenen ysgafn o eira neu farrug go dew ar y gangen. A phan oedd o yn eiste arni yn prysur fwyta un, pwy wele fo'n dwad heibio cornel y cut mochyn ond mam. Mi gafodd gymaint o fraw nes iddo syrthio'n bendramwnwgl i lawr, â charreg eiren yn ei geg. Mi lyncodd y garreg i fyny ei drwyn rywsut, ac yno y bu hi am wythnose. Ond y gwaetha fu iddo syrthio ar ei eistedd ar ei ffêr nes ei fod o'n methu stendien oddyno. A dene mam i'w war o. Rhwng i ffêr a'i drwyn a mam roedd hi'n ddigalon ar Jac. Fedre fo ddim dianc, na deud beth oedd arno fo. O'r diwedd mi ddoth yn rhydd, ac i ffwrdd â fo trwy'r gwrych i'r mynydd, ac yno y bu am y diwrnod, gan gymryd arno pan ddoeth o adre mai yn yr ysgol y bu o. Bu'n gloff iawn ac yn siarad yn dew am ddyddie, a mam yn cymryd arni beidio â gweld fod dim o'i le. A'r ffisig gore i blant, mi sylwes hynny lawer

gwaith, ydi peidio â chymryd arnoch eu bod nhw'n sâl. Dydi bod yn sâl ddim yn ddifyr o gwbl yn ein ty ni, o achos does neb yn gwerthfawrogi'ch gwaith chi, rywsut. Daswn i'n lle Jac y Foel, faswn i byth yn iach, o achos lle da i fynd yn sâl ynddo ydi cartre Jac. Ond am yn ty ni, mae hi'n wahanol, ac am hynny mi fendiodd Jac yn fuan, ac ni chlywodd byth air o sôn am y peth tan y nos-waith yma. Ac y mae o'n llanc erbyn hyn, o achos rydw i'r peth fasech chi'n i alw'n hoglanc, ne ryw las beth fel y dywed pobol weithie. Wedi cael tamed tra 'roeddwn i'n dal y gaseg, mi gychwynnodd, a minne efo fo. Mynd i'r efel yr oedd o, ac yr oeddwn inne'n rhydd i fynd hefo fo, am fod y siopa'n cau ar ddydd Mercher. O! ïa, mewn siop grosar yr ydw i, ond does gen i ddim amser i sôn am hynny.

"Be oedd ar mam dywed, yn holi am fy ffêr i?" medde Jac, "achos feddylas i ddim am y peth, byth. Ond mae ene rywbeth yng nghropa'r hen wraig yn siŵr i ti; glywodd hi am y tro hwnnw rhynga i a Jane y Felin tybed?"

"Jane y Felin be?" medde finne mewn tipyn o syndod, o achos doeddwn i wedi clywed dim byd.

"Fedra di gadw *secrets*?" medde Jac.

Mi 'dryches yn syth mor debyg i fedd ag y medrwn i, o achos dene'r peth gore am gadw *secrets*, medde nhw.

"Wel," medde Jac, "tipyn yn hwyr oedd hi arna i allan nosweth y niwl hwnnw, a pheth iawn am neud dy lais di'n dew ydi niwl wyddost, ac mi ges ryw dro bach hefyd wrth neidio tros ffos y felin. Ac hwyrach mai trio dreifio at y ddau beth ene i edrych a gochwn i 'roedd mam wrth sôn am ffêr a thrwyn a llais tew, o achos stori ddi-groen iawn oedd gyni hi ynte?"

"Bedi stori Jane y Felin?" medde fi.

"Wel," medde fo, "chlywest ti ddim? Waeth un gair na chant rydwi'n leicio Jane, ond ches i ddim llawer o lle i gredu fod Jane yn fy leicio i. Mi dries lawer gwaith fynd hefo hi adre, ond fase waeth imi heb. Bob tro y gwelwn i hi'n y llan, mi fydde'n siŵr o'i gneud hi adre o mlaen i, ne aros ar f'ol i. Wel iti, pan oeddwn i efo'r ffariar y nosweth honno dros mistar ac yn gorfod aros am y ffisig, mi weles gôt ucha Morgans y Crown—honno ddaru'r

hwch i chnoi pan oedd o'n cysgu yn i ddiod estalwm pan oedden ni yn yr ysgol,—yn hongian wrth ddrws y stabal, ac mi wyddwn fod Morgans uwchben i ddigon. A pheth iawn ydi cariad wyddost am roi eidia iti.” (Ac yn ddistaw bach felly, rydwi'n dechre ei gredu o. Mae Myfanwy'r Llan wedi smartio'n arw yn ddiweddar yma. Mae ganddi fwcwl ar ochor i phen ac wedi dechre gneud i gwallt hanner i fyny a hanner i lawr, fel y mae nhw yn yr oed ene; ond does yr un, rywsut, yn medru i neud o run fath a hi. Ond Jac oedd yn siarad.) “Wedi gweled yr hen gôt,—‘iawn’ medde fi, ac i ffwr â fi ar flaene 'nhraed i'w nhôl hi. Mi wyddwn yn iawn fod Jane yn y Llan, roeddwn i wedi i gweld hi'n dwad i lawr. Mi gymeres y gôt a llenwes hi â baich o wellt a weles i ym muarth y Ddôl, ac mi cuddies hi nes i'r ffisig fod yn barod, gan fawr obeithio na fase Jane yn mynd adre o mlaen i. Wedi cael y ffisig, i ffwr â fi, nes dwad at Goed y Llan, lle tywyll liw dydd, fel y gwyddost, ac mi osodes y gôt fel dyn wedi meddwi ar y swp cerrig yn yr hafn honno rhwng y ddwy goeden lle mae tipyn o ole, ac mi guddies fy hun ryw ganllath is i lawr. Mi wyddwn nad oedd Jane ddim wedi dwad. Toc, pwy welwn i ond hi. Cyn gynted ag iddi basio, mi ddois allan o'r gwrych, a mynd ar i hól hi'n ara. Dene weiddi yn y man, a Jane yn dwad yn i hól am y bywyd. A phwy gwarfodd hi ond fi. ‘Be sy'n bod?’ medde fi. ‘Hen ddyn wedi meddwi,’ medde Jane, ‘be na i? be na i? ac rydwi'n hwyr yn barod.’ ‘Beth pe bawn i'n dwad yn gypeini i chi ar hyd llwybyr y Coed?’ medde finne; ac wrth gwrs doedd ganddi hi ddim byd arall i neud ond gadel imi.

“Wyddost ti be, 'r adeg honno y dechreuodd fy nhrwbwl i. Dwyt ti ddim wedi dechre mynd hefo neb a wyt ti? Y drafferth, fachgen, ydi cael rhywbeth i ddeyd wrthyn nhw. Wedi mynd am ryw bum munud dan chwilio a chwalu am rywbeth i ddeyd, a hithe'n chwythu'n fyr, o'r diwedd mi gofies mai mis Tachwedd oedd hi. ‘Mae'r dydd yn byrhau’ medde fi, toc, er i bod wedi nosi ers teirawr solet. ‘Ydi’ medde hithe, a'i gwynt mor fyr ag erioed, ac mi dyngwn pe bawn i'n gweld i boche i bod nhw fel dau afal coch. Mi aeth y 'gom yn fflat wedyn, ac mi aethon iti am ryw ddeng munud yn distaw. Erbyn hyn 'roedd y niwl wedi dechre

dwad nes na welet ti mo dy law. Mi feddylies am rywbeth arall duddorol yn ol fy meddwl i. ‘Mae gen fuwch ddu’r Hafod acw lo,’ medde fi. ‘Llo’ medde hithe, ‘faint sy acw rwan?’ Ddeydodd hi ddim chwaneg, ond mi wrides i’r sgidie. Mi dybies fod rhyw dôn ôd yn i llais hi wrth ofyn y cwestiwn. Mae gen i ofn wyddost mai leicio Shon Ty Draw y mae hi, am i fod o’n sowldiwr, mae gen inne flys yn fy nghalon mynd yn sowldiwr weithie.

“O’r diwedd mi ddeuthom at y ty, a dyma ni’n sefyll yn y twllwch, ac yr oedd hi mor dywyll erbyn hyn nes imi i chlywed yn rhyw glosio ata i. Mae cypeini llo (a chaniatau mai dene oedd hi’n feddwl), yn well na bod heb neb, yn y twllwch, wyddost. Mi ymwroles ar hyn, a phan ar fin tynnu fy hun at i gilydd i gael tipyn o gusan, dene floedd annae-arol gen i thad hi, ac mi rois un neid tros ffos y felin. Mi frifes dipyn ar fy ffêr, a synnwn i ddim na waeddes i dipyn hefyd. Ac yn siŵr i ti mai rhyw stori fel ene a glywodd mam. Dawn i byth o’r fan yma rydwi’n flys mynd yn sowldiwr. Does ene fawr o obaith am Jane heb hynny.”

Mi glywsoch am yr hen air,—yr euog a ffy heb neb yn ei erlid. Dene oedd gwendid Jac, fel y gwelson ni’n union deg. Pwy a’n pasiodd ni tua’r adeg honno ond Mistar Williams y Siop a Pirs y Steward, ac er yn syndod, mi gwelem nhw’n mynd i dŷ’r hen Fari Huws—mynd yno o bobman. Mi fuom yn cysidro peth, ac i ffwrdd â ni er mwyn dwad yn yn hole, o achos mi aethon o dŷ Mari Huws i dŷ Jâms Pitars. “Bedi i neges nhw tybed?” medde Jac, “mae nhw’n siŵr o fynd i’n ty ni. Tyrd oddne er mwyn inni ddwad yn yn hole rhag ofn yr â’n’ nhw acw.”

Toc mi ddeuthon yn ol, a phan oedden ni’n agor y drws pwy welem ni ond Williams a Pirs, a mam cyn wynned a’r galchen ac yn deyd wrthyn nhw, â’i dwylo ar i glinie a phletio’r cheg,—“Mae ene donsls yn i drwyn o, ac asgwrn o’i le yn i ffêr o, er pan oedd o’n blentyn.”

Mae’n debyg fod “tonsls” yn swnio’n fwy crand a dychrynlyd i bobol ddiarth na charreg eiren, ac roedd mam wedi clywed y gair pan oedd plant Williams y Shop yn yr Hospital.

Wrth glywed y drws yn agor mi drodd y ddau ddyn, ond ’roedd mam wedi clywed sw’n yn traed ni yn y ffordd, a phan oedd cefne’r

dynion ati mi wnaeth ymdumie ar Jac a fi—ac ryden ni'n nabod ymdumie mam. Ystyr y rhai neilltuol hyn oedd am inni ofalu bod o'r un farn â hi beth bynnag oedd y pwnc dan sylw. Ac mi ddechreuodd gole ddwad ynghylch yr holi am ffêr a thrwyn Jac. Rhaid fod mam wedi troi ymweliad y ddau ddyn yma yn i meddwl ers tro. Mi safodd Jac yn syth ar ganol y llawr fel sowldiwr, ac mi sefes inne fel Jac, a'r stiward yn yn llygadu ni.

"Wyddoch chi be John," medde fo, "chi gneud soldiyr campus."

"Ffêr wan, syr," medde Jac, a'i fys wrth ei gap, gan edrych ar mam, a dene hithe'n dechre porthi'r gwasanaeth, fel y mae nhw yn y capel pan fyddan nhw dan deimlade.

"Does dim wrong ar cerdded chi, beth bynnag," medde'r stiward.

"Tonsls, syr," medde Jac. Mae Jac a fi'n debyg i'n gilydd yn hyn,—rhyw un gair ar unweth fedrwn ni ddeyd wrth bobol fawr. Ryden ni'n siarad efo nhw bob amser fel potel jinjir bïar.

"Ïa, siŵr," medde mam, "rydech chi'n gweld y'ch hun syr, rŵan."

"Ond," medde'r stiward, "nid efo trwyne nhw ymladd, wyddoch. Welwch chi, John," medde fo, gan droi at Jac, "Daru Belgium dim deffro rhwbeth ynoch chi? A cewch dillad crand a martshio ar ol y band, a hynny gwell na martshio ar ol catel a lloue."

Mi gochodd Jac at i glustie pan glywodd o sôn am loue. Mi feddylodd am Jane a'i chariad hi at Shôn Ty Draw.

"Chaiff o moni hi dawn i byth o'r fan yma," medde fo wrtho'i hun; ond ddeydodd o ddim gair wrth neb arall ar y pryd,—roedd mam yn i lygadu o. Dene lle roedd y pedwar—y stiward yn meddwl am stâd i fistar yn siŵr i chi, ac yn i galw hi yn Belgium, y siopwr yn meddwl am gwsmeriaeth yr un dyn, a galw hwnnw'n Belgium, a mam yn meddwl am Jac ac yn i alw yn John, fel y gwna hi bob amser ar ryw adeg fel hyn, a Jac yn meddwl am Jane ac yn deyd dim byd. Chae'r ddau ddyn oedd yn canfisio ddim rhych na gwellt o neb yn y tŷ, beth bynnag, ac i ffwrdd â nhw. Mi anadlodd pawb yn rhydd, ac mi aeth Jac i'r Hafod.

Nos trannoeth roedd y seiat, ac ynte wedi addo bod yno, ond ddaeth o ddim, a dene lle roedd nhad a mam yn siarad, a phryderu, a siarad, ac yn methu dallt lle 'roedd o. Chysges i ddim trwy'r

nos, am fod mam yn methu, ac yn fy neffro i trwy ddeud wrth nhad i fod o'n i rhwystro i gysgu trwy chwrnu. Chlywes i rioed mo'r gŵyn o'r blaen, ac y mae nhad wastad fel injian ddyrnu trwy'r nos, ac 'ryden ni wedi arfer cymaint efo fo, fel, os digwydd iddo fo beidio â chwrnu, fod pawb yn deffro, fel y mae pobol yn deffro pan stopiff y cloc.

Ond bore drennydd 'roedd acw helynt, pwy ddaeth acw ond mistar Jac, i ofyn lle roedd o,—i fod o wedi gadael y cae ar ganol chwalu tail, ac wedi diflannu. Wel, mi feddylies y base mam yn drysu, a naeth nhad ddim trwy fin nos, wedi dwad adre, ond rhythu i'r tân, ac mi rythodd mor ofnadsen nes anghofio cadw dyledswydd y nosweth honno. Mi anghofies inne hefyd ddeud fy mhader, a rhag dangos hynny i neb mi deydes hi ar fy hyd yn fy ngwely,—ffordd reit gysurus o neud y gwaith ar nosweth oer fel honno. Synnwn i ddim na thrîwn i'r peth eto mewn cyfyngder. Ac y mae'n rhaid nad ydi'r dull yma ddim yn un drwg, o achos mae o wedi gneud imi gofio adnod rwan—"cymorth hawdd i gael mewn cyfyngder."

Diar annwyl, dene ddiwrnod oedd drennydd! Wnaeth mam ddim byd trwy'r dydd ond watshio'r drws, a phob sowldiwr fydde'n pasio, gan rythu arno fo'n ofnadwy, o achos roedd rhywbeth yn deud wrthon ni lle 'roedd Jac. Rywbryd yn ystod y nos honno, wedi bod yn cysidro'n hir, mi oleuodd mam fatshen, ac mi neidiodd o'r gwely'n syth. "Wyddoch chi be, Tomos, medde hi wrth nhad, "mae'r hen flac bitls yma wedi dechre dwad i'r siambar, dacw ddwy ar y wal." Cipio'r brwsh gwallt, ac yno â hi, ond 'doedden nhw ddim yno. Pethe buan ar i traed ydi blac bitls, a 'does dim gwell na chefn brwsh gwallt ne slipren am noled iddyn nhw,—ond 'does ene neb yma'n gwisgo slipars. Mi gadwodd mam y gannwyll yn ole yn hir rhag ofn i chwaneg o flac bitls ddwad.

Bore drannoeth dene lythyr oddiwrth Jac yn deud i fod o'n dwad yn ol ymhen deuddydd, i ddangos i hun fel sowldiwr,—sowldiwr o bopeth. 'Doedd ene neb yn y llan, tan yn ddweddar, wedi bod yn sowldiwr, ers cyn cô, ond Wil y Saer, a 'doedd yr un gwaeth na fo'n cerdded y ddaear. Fel yr oedd pethe'n bod, pwy basiodd y pnawn hwnnw ond Wil, a golwg fel arfer arno fo. Wrth

y bwrdd swper, y nosweth honno, dyma mam yn troi'n sydyn at nhad,—“Wyddoch chi be, Tomos,” medde hi, “weles i rioed mo William Tomo sy Saer gynt, yn edrych mor barchus a heddyw, mae o wedi altro trwyddo.” Dene'r tro cynta yn i oes, mae'n debyg, i Wil gael ei alw'n William Tomos. Ond rywsut 'doedd y peth ddim yn edrych fel yn taro'n newydd i nhad y nosweth honno.

O'r diwedd dyma ni at ddyledswydd, ac mi ddarlennodd nhad hanes Dafydd a Goliath. Wedi darllen trodd at mam,—“Sarah,” medde fo, “ydech chi'n cofio inni unweth feddwl galw Jac yn ‘Dafydd’?—Tomi,” medde fo, gan droi ata i, “bedi maint y Chinamen ene dywed?”

“Pam?” medde fi.

“Y bobol ene mae rheinma'n ymladd â nhw,” medde fo.

“O! y Germans ydech chi'n feddwl,” medde fi.

“Ia, dene'r bobol,” medde 'nhad.

“Rhywbeth tebyg i bobol erill, gallsw'n feddwl,” medde fi.

“Dywed ti hynny,” medde nhad, ac ar i linie â fo, ac mi soniodd lawer am y ffon dafl a thalcen y cawr ar y weddi honno. Pechod oedd y cawr ganddo, wrth gwrs, ond mi 'roedd yn ddigon hawdd gweld be oedd i feddwl o.

Drannoeth roedd mam yn paratoi at ddyfodiad Jac, fel tase fo wedi bod i ffwrdd ddwy flynedd yn lle dau ddiwrnod. Wedi cael i dê mi dynnodd nhad lun ryw hen bregethwr o hen ffrâm, a rhoi llun Kitchener, oedd mewn almanac, yn i le, er mwyn rhoi croeso i Jac, a pharchu i deimlade mae'n debyg. Chlywsoch chi rotsiwn holi arno am y Germans a phopeth pan ddaeth o, fel tase fo wedi byw efo nhw 'rioed. “Welest ti Germans mewn gwirionedd Jac?” medde fi ar ol inni fynd i'n gwelŷe.

“Welest ti Jane?” medde Jac, “wyt ti'n meddwl y gwna i gin smartied sowldiwr a Shôn Ty Draw?”

Cyfri bytyme Kitchener oedd y peth cynta ddaru mam wedi i Jac fynd i ffwrdd i edrych faint mwy oedd ganddo na fo, ac mi ddeydodd wrth nhad y nosweth honno mai chwe botwm oedd gan Jac eisio i fynd yn offisar.

Mae misoedd er hynny bellach, ac mi ddaeth Jac adre'r mis dwaetha cyn mynd i'r trenshis, fel y mae nhw'n galw'r pethe

hynny. Ac mi ddychrynnes i'r noswaith ola 'roedd o adre yn ofnadsen.

'Roedd hi'n ganied ole leuad, a hwnnw'n twnnu'n syth ar fy' ngwyneb, fel na fedrwn i ddim cysgu, ac mi cymeres ati i'w wyllo'n symud yn ara nes mynd at wyneb Jac, ond roedd o'n cysgu'n rhy drwm iddo fo'i ddeffro fo. Toc dene sŵn gwich ysgafn wrth ddrws yn siambar ni,—“llygoden,” medde fi, ond dene'r drws yn agor yn ysgafn ac ara, a phwy ddaeth i mewn yn i chrys nos ond mam. Mi fu bron imi fferru wrth i gweld hi, ac mi es cyn stiffied fel na fedrwn i symud na bys na bawd. Ac roedd nhad yn chwrnu fel injian ddyrnu yn y siambar arall. Mi ddoth ar flaene'i thraed fel cath, ac mi safodd yn syth uwchben Jac, a rhoi i llaw ar i dalcen o, a minne'n edrych arni trwy gil fy llygad, a chwyrnu yrwan ac yn y man i roi ar ddallt iddi mod i'n ddigon sâff. Mi arhosodd yno allan o bob hyd, ac mi ddaeth gole'r lleuad o'r diwedd arni hi. Welsoch chi rotsiwn olwg mor annaearyl. 'Roedd i gwallt hi i lawr fel gwallt geneth, a weles i rioed wallt mam i lawr o'r blaen, ac roedd o'n rhyw sgleinio'n wyn rywffodd fel cynffon y deryn gwydyr sydd yn y ty acw. 'Roedd i gwyneb hi yn rhyw las a gwyn, ac yn blêts ar i gilydd fel y gwelsoch chi hên wraig, hên, hên, hên, neu groen afal wedi gwsno. Wedi rhynnu yn yr oerfel roedd hi mae'n siŵr, a gole'r lleuad at hynny. Ac roedd i llygaid hi fel dau slecyn coch jyst a myd allan yn y grât, a'r tân ynddyn nhw'n llwyd, llwyd. Weles i 'rioed mo mam felly, ac mi feddylies unwaith mai breuddwydio 'roeddwn i. Ymhen yr hwyr a'r rhawg dyma hi'n plygu i phen i ymyl gwyneb Jac, ond wrth wneud hynny aeth o oleu'r lleuad fel na welwn i ddim byd. Mi rodd i llaw ar i dalcen o wedyn, a ffwrdd â hi yn i hol ar flaena i thraed, yn ddistaw bach wedi bod yno dros awr mae'n siŵr. Ymhen tipyn ar ol iddi fynd i'w siambar nhw, mi clywn hi'n goleuo'i ganwyll.

“Helo!” medde nhad, “be sy ne i?”

“Y blac bîtls yma sy'n bricsiwn ar y wal,” medde mam, ond er iddi redeg ar eu hole nhw efo cefn y brwsh gwallt, laddodd hi'r un. Ac mi aeth i'w gwely yn i hôl.

O'r diwedd mi aeth Jac i ffwrdd, ac y mae o yn y trenshis yrŵan, a nhad a mam wedi cymryd at ddysgu geography yn arw. Mae

nhw wedi taro ar gynllun llawer gwell i'w ddysgu o na'r un oedd gen i yn yr ysgol, o achos mae nhw'n i ddysgu heb wybod mai dyna ydio, fel cymryd pils mewn siwgwr.

Geography ydi popeth acw yrwan, mae nhw amdano fo fel cath am lefrith, ac y mae enwe'r trefi rhyfedd ene y mae rheinma'n ymladd yno ar flaene'i bysedd nhw.

Mae dau beth yn i blino nhw'n fawr. Dydi'r geography yma ddim yn help iddyn nhw wybod bedi'r 'ffrynt,' a'r llall ydi mae nhw methu dallt bedi'r 'trenshis.' Ar y dechre deud 'roedddwn nhw wrth bawb fod John wedi mynd i'r ffrynt, o achos roedden nhw'n rhyw feddwl fod hwnnw'n dipyn o godiad iddo fo,—ffrynt Mr. Roberts, Bryn Hyfryd ydi'r lle smartia yn yr ardal. Ond am ryw reswm mae nhw wedi cymryd yn ddiweddar yn fwy at y gair 'trenshis,' ac wedi dechre cymryd duddordeb mewn llygod mawr. Nhw, medde nhad, ydi'r creaduriad calla mewn bod. Mi gafodd yr hen gath rêl cweir y diwrnod o'r blaen am ladd un, ac wrth gwrs, roedd hi wedi i syfrdanu, o achos llefrith a gaiff hi fel rheol am ladd llygod mawr. Doedd hi ddim yn syndod o ran hynny i bod hi'n edrych yn hurt wedi'r cweir, o achos dydi hi ddim wedi clywed am y rhyfel. John Jones yr Allt ddaru godi i barn nhw am lygod mawr,—“John Jones,” medde nhad wrtho fo un pnawn Sul wrth ddwad o'r odfa, ar ol bod am tua mis yn methu dallt y gair 'ffrynt,' “bedech chi'n ei ddeud ydi'r 'trenshis' yma?” “Welsoch chi dylle llygod mawr rywdro Thomas Jones?” medde John Jones. “Do, lawer gwaith,” medde nhad. “Pethe run fath yn union a'r rheini,” medde John Jones, “ond i bod nhw'n fwy wrth gwrs yn ddigon i maint i ddynion, ac y mae'r bechgyn reit ddiogel ynddyn nhw felly mae'n hawdd gweled.” “Debig iawn,” medde nhad dan grafu i ben, ac os na chrafodd ei ben, a deydd “debig iawn,” ddwsin o weithie ar y ffordd adre, wnaeth o ddim unwaith.

“Wyddoch chi be, Sarah,” medde fo wrth y bwrdd tê, “ddaru mi rioed feddwl fod ene gymint mewn llygoden fawr. Mi fum i'n methu dallt yr hen ddyn hwnnw lawer gwaith, oedd yn diolch, ddiwrnod diolchgarwch i'r Arglwydd, am lygod mawr, rhag i'r ffarmwrs stocio i hŷd nes medru codi crogbriis amdano, ond diaist i, mae ene rywbeth mwy mewn llygod mawr nag a feddylies i.”

Mewn sport y soniodd John Jones am lygod mawr wyddoch, er mwyn blino tipyn ar nhad. Hen lanc ydi o, ac roedd o'n cymharu Jac a'r bechgyn eraill i lygod mawr, ond cymharu'r llygod i'r bechgyn ddaru nhad.

Mae'r blac bîtls wedi cynhyddu'n fawr acw. Mae mam wedi bod yn neidio i fyny ganol nos bob nos, ac wedi goleuo'r gannwyll, yn gweld cannoedd ohonyn nhw hyd wal y siambar, ond er iddi neud i gore 'dydi hi byth yn lladd yr un, ac weithie mae hi'n cymryd i redeg ar i hole liw dydd gole glân. Welodd nhad yr un eto, medde fo, ond mae'n rhaid fod golwg mam yn well na'i olwg o. Mae nhw'n deud mai peth da ydi gole am i cadw nhw draw, a byth ar ol i Jac fynd i ffwrdd, mae'r lamp yn ole yn i siambar nhw drwy'r nos. Er hynny deffro ganol nos yn meddwl amdanyn nhw, a chwilio a chwalu rhag ofn i bod nhw wedi herio'r lamp y mae hi. Rhyfedd hefyd i bod hi'n meddwl amdanyn nhw yn i chwsg, o achos nid i henwe nhw ond enwe "John" a "Belgium" mae hi'n i weiddi yr adeg honno, nes deffro pawb. 'Dydw i ddim wedi chlywed hi felly'n ddiweddar chwaith, o achos mae' i chwsg hi wedi rhyw fynd. Yr wythnos dwaetha yr aeth o hefyd; 'roedd hi'n cysgu'n iawn o'r blaen—yr unig beth oedd i bod hi'n gweiddi "Belgium" a "John" yn i chwsg, ac yn deffro'n sydyn i redeg ar ol blac bîtls, ond mi ddechreuodd golli i chysgu yr wythnos dwaetha,—y riwmatic, medde hi, sydd yn i thraed.

'Roedd rhywun yn deud y dylwn inne fod yn y fyddin yn ymladd dros fy ngwlad. Wel, dwy ar bymtheg oed ydw i. Wrth gwrs, mae Bob yr Halen Bras wedi mynd, a dydi ynte ddim ond dwy ar bymtheg. Deud ddaru o i fod o ddwy flynedd yn hŷn, ond cyn y gwna i hynny, rhaid imi gael ymgom â Jac, i edrych sut le sydd yno. Mae'n ymddangos i fod o'n lle da am neud i chi feddwl am enethod —yn i lythyre i mi mae'n hawdd gweld fod Jac yn meddwl mwy am Jane nag erioed. Mae hi'n edrych yn annwyl iawn, medde fo, yn un o'i lythyre, trwy fwg yr aberth a'r bedydd tân. Rhyw eirie mawr ydi'r rhein y mae Jac wedi dechre i harfer ar ol mynd i'r trenshis. Rhywbeth tebyg ddeydodd mam am Belgium hefyd, ond ddim yn yr un geirie.

Llanrhaeadr Mochnant.

E. TEGLA DAVIES.

CYMRODORION CAERDYDD
CHWARTER CANRIF YN OL

AR un o ddyddiau cyntaf y flwyddyn hon cefais fy hun mewn atgof yn byw cryn lawer yng nghwmni hen gyfeillion y cyfarfum â hwy chwarter canrif yn ol yng nghylch Cymdeithas Cymrodorion Caerdydd; a meddyliais nad anniddorol fyddai trem ar rai o'r personau a wnai i fyny'r cylch hyfryd hwnnw i'r darlennydd Cymreig heddyw. Y mae llawer tro wedi bod ar fyd er y dyddiau hynny. Y mae'r Gymdeithas honno, fel llawer Cymdeithas arall, wedi newid cryn lawer er hynny. Ped ymwelwn heddyw â Chymrodorion Caerdydd ychydig ydyw nifer y rhai a gawn yng nghylch aelodaeth honno yn awr o'r rhai oedd yno gynt. Y mae amryw o'r hen gwmni wedi eu gwasgar ar hyd a lled y byd, ac y mae nifer mwy wedi myned at y mwyafrif mawr, ac wedi cael eu cartref y tu hwnt i'r llen. Modd bynnag yr oedd y cyfnod hwnnw yn gyfnod disglair yn hanes y Gymdeithas, ac y mae'r atgofion o'r dyddiau gynt yn felys ac yn hyfryd.

Llywydd y Gymdeithas dros y cyfnod y cyfeirir ato oedd yr Uchgapten Evan Rowland Jones, un o'r Cymry mwyaf talentog a gwladgarol a adnabûm erioed. Yr oedd ar y pryd yn llenwi cylch pwysig yng Nghaerdydd fel cynrychiolydd Llywodraeth yr Unol Daleithiau. Aethai i'r America yn fachgennyn o ganolbarth sir Aberteifi, ac yr oedd yno ar doriad allan y Rhyfel Cartrefol a chym-erth ei le yn ieuanc ym myddin yr arwr bydenwog Abraham Lincoln, ac yntau'n wron-addolwr iddo yn ystyr oreu'r gair. Dringodd i fyny yn y Fyddin nes cael ei ddyrchafu'n Uch-gapten, ac enwogodd ei hun ynddi mewn llawer cyfeiriad. Wedi i'r rhyfel fyned trosodd dyrchafwyd ef i fod yn gynrychiolydd y wlad fawr honno yn y wlad hon, gan ymsefydlu yn Newcastle on Tyne, lle y bu am lawer blwyddyn a lle yr enillodd iddo ei hunan barch mawr ar gyfrif ei dalentau disglair a'i gymeriad cryf. Tra fu yno esgynnodd yn uchel fel newyddiadurwr a llenor Seisnig. Cyhoeddodd "Bywyd a

Llythyrau Joseph Cowen," ac amryw gyfrolau eraill. Daeth hefyd yn sylfaenydd a golygydd y *Shipping World*, un o newydd-iaduron wythnosol masnachol pwysicaf y deyrnas. Yn yr olygiaeth honno y mae yn parhau hyd heddyw, ac y mae ei ysgrifau wythnosol ar gwrs y rhyfel presennol, ac yn arbennig ar berthynas yr America â'r rhyfel, ymysg y pethau gwerthfawrocaf a gyhoeddir yn y wasg Seisnig. Derbynier y sylw hwn megis rhwyng cromfachau. Sôn am fy hen gyfaill fel y deuthum yn bersonol i'w adnabod ydyw fy amcan yn awr. Daeth ef a'i briod i Gaerdydd ryw ddeng mlynedd ar hugain yn ol, a bu iddynt ymwasgu at ein cenedl yn ol y cnawd yn y dref, a hynny er mantais fawr i fywyd Cymreig Caerdydd yn y cyfnod hwnnw. Etholwyd ef yn Llywydd y Cymrodorion ar yr un pryd. Cefais innau'r fraint o'm cael fy hun yng nghylch y gymdeithas, a thrwy'r cysylltiadau hynny y cefais y fraint o ddyfod i gylch cyfeillgarwch ag un y teimlaf byth ei fod yn anrhydedd mawr. Ymdaflodd y *Major*—canys felly yr adwaenem ef—i fywyd cenedlaethol Caerdydd gyda sêl ac eiddgarwch mawr. Daeth yn fuan yn aelod o Fwrdd Llywodraethol Coleg y Brifysgol, ac yn y cymeriad hwnnw gwnaeth waith ardderchog. Iddo ef yn bennaf o bawb y perthyn y clod o gychwyn y mudiad o sefydlu ysgoloriaethau ynglŷn â'r Brifysgol yng ngweithiau glo Morgannwg a Mynwy,—mudiad sydd wedi bod yn fendith anhraethol i'r cylch, ac yn help sylweddol i lawer bachgen o lôwr i ddringo grisiau addysg a dylanwad. Edrychid ar ein cyfaill fel un o'r dynion mwyaf medrus a ffyddlon ar Gyngor y Coleg am flynyddoedd. Yr oedd yn y Cyngor hwnnw yn bennaf fel cynrychiolydd y Cymrodorion, ac ni allasai fod yn aelod ar unrhyw Gyngor o'r fath ond fel cenedlaetholwr o'r iawn ryw. Diddorol iawn yw'r atgofion sydd gennyf am y cyfarfodydd cyhoeddus a gynhelid y pryd hynny yn ffafr sefydlu'r ysgoloriaethau yn y Coleg mewn amryw o ardaloedd poblog y siroedd cylchynnol, a'r Major oedd yr arweinydd ynddynt oll. Cofiaf ef yn cael hwyl ryfeddol mewn aml fan; daeth yn fuan i gael ei adnabod fel un o'r siaradwyr cyhoeddus goreu yn y Deheudir. Pan ddaeth mewn blynyddoedd diweddarach yn aelod seneddol dros Fwrdeisdrefi Caerfyrddin, cafodd Cymru un o'r cynrychiolwyr mwyaf medrus a gonest fu ganddi yn y Senedd erioed. Colled fawr i'r

genedl oll oedd iddo neilltuo o fywyd seneddol. Da gennyf ei fod yn dal mor ieuanc ei ysbryd ac mor fyw ei athrylith, er bod lawer yn hŷn mewn dyddiau nag oedd yn y cyfnod y cyfeiriai ato yn yr ysgrif hon.

Aelod amlwg o'r Gymdeithas chwarter canrif yn ol oedd Mr. Alfred Thomas, sydd ers blynnyddoedd bellach yn adnabyddus fel Arglwydd Pontypriidd. Yr oedd ers blynnyddoedd cyn hynny wedi arfer cymryd diddordeb ymarferol ym mywyd cyhoeddus Caerdydd, ac wedi bod yn Faer y dref. Yr oedd yn awr yn aelod seneddol dros Ddwyrainbarth Morgannwg. Ymladdodd yr etholiad nid yn unig fel Rhyddfrydwr, ond fel Cymro, fel Cenedlaetholwr Cymreig, ac y mae wedi parhau yn gywir a ffyddlon i'w ddelfrydau cyntaf yn Nhy'r Cyffredin ac wedi hynny yn Nhy'r Arglwyddi. Bu ef am flynyddoedd yn Gadeirydd y Blaid Gymreig, ac yn y swydd honno yr oedd yn wastad yn ffyddlon i'r traddodiadau y dysgwyd ef ynddynt ar aelwyd Cymrodorion Caerdydd chwarter canrif yn ol.

Nid oedd gan y gymdeithas y pryd hwnnw yr un aelod ffyddlonach a mwy deheuig yn ei waith na Mr. Beriah Gwynfe Evans. Daethai i Gaerdydd o dawelwch gwlad sir Gaerfyrddin, yn adnabyddus eisoes fel llenor Cymreig o radd uchel, ac fel cenedlaetholwr pybyr, fel ysgrifennydd ac un o sylfaenwyr Cymdeithas yr Iaith Gymraeg, cymdeithas, beth bynnag arall a ellir ei ddywedyd amdani, a greodd gyfnod newydd yn hanes addysg elfennol Cymru. Gwnaeth Beriah waith mawr yn y cyfnod hwnnw fel y golygydd Cymreig cyntaf ar *staff* y newyddiadur poblogaidd y *South Wales Daily News*. Ac ni wnaeth neb fwy nag ef er hyrwyddo gwaith y Cymrodorion. Ef roddodd yr enw "Cwrdd Clebran" gyntaf i gyfarfod nos Galan y Gymdeithas, ac os nad wyf yn camgymryd yn fawr ef oedd y cyntaf i roddi bod i'r gair "enwebu" am *nomination*, a hynny ar yr achlysur o etholiad blynnyddol swyddogion y Gymdeithas. Y mae ef yn parhau yn un o arweinwyr cydnabyddedig y genedl Gymreig hyd heddiw, ac y mae iddo ei le arbennig ei hun yn yr arweiniaeth honno.

Gŵr i gyfrif arno mewn adfyd yn ogystal â hawddfyd, mewn ystorm yn ogystal ag mewn tywydd teg yn hanes y Gymdeithas o'r cychwyn yw y Parch. John Morgan Jones. Ni chafodd Cym-

deithas Cymrodorion Caerdydd o'i chychwyniad neb mwy ffyddlon nag ef, ac y mae bywyd goreu'r ddinas honno mewn llawer cyfeiriad, mewn crefydd a gwleidyddiaeth, mewn addysg a dinasyddiaeth, dan fwy o ddyled iddo ef nag y mae hi eto wedi ei amgyffred. Y mae ein hen gyfaill—cyfaill yr ieuanc yn arbennig—wedi gwneuthur gwaith arhosol mewn llawer cylch ym mywyd Cymru, a wna yr hen genedl yn ddyledus byth iddo. Bydded iddo brynhawnddydd tawel fel y mae yn ei gyflawn haeddu.

Aelod amlwg o Gymrodorion Caerdydd, chwarter canrif yn ol, oedd y Prif-fardd Dyfed, y gŵr sydd ers llawer blwyddyn bellach yn llenwi Cadair Archdderwydd Cymru gyda'r fath urddas ac anrhydedd. Nid llai amlwg fel aelodau o'r Gymdeithas oedd y Proffeswyr T. Powell, T. F. Roberts, Dr. Hartwell Jones, J. Martin Jones, Mr. Evan Owen (Llywydd Undeb Bedyddwyr Cymru am eleni), y Parch. T. T. Jones (yn awr o Flaenclydach), ac eraill y gallem eu henwi pe caniatâi gofod. Rhaid prysuro i gyfeirio yn fyr at rai o'r hen gyfeillion sydd bellach wedi huno, y rhai y mae eu coffa yn annwyl iawn a'r atgof ohonynt a'u cymdeithas hyfryd yn felys odiaeth.

Y cyntaf sydd yn dyfod i'm meddwl yw y diweddar Mr. Dan Isaac Davies,—un o'r dynion mwyaf llawn o drydanïaeth a brwdfrydedd Cymreig a adnabûm erioed. Gŵr genedigol o Aberdar oedd Mr. Davies, ac wedi treulio blynyddoedd rai yn ysgolfeistr yn Lloegr. Fel llawer Cymro o'i flaen bu dan yr argraff mai tynnu ei thraed i'w gwely i farw yr oedd yr Iaith Gymraeg, ac mai mantais ddirfawr ym mhob ystyr i'r genedl fyddai ei thrancedigaeth. Daeth yn un o arholwyr ysgolion Cymru, ac yn ystod ei brofiad yn y gwaith hwnnw daeth i oleuni gwell ar y cwestiwn,—daeth i gredu yn angerddol yn nyfodol yr iaith, ac yn y buddioldeb o'i defnyddio yn yr ysgolion beunyddiol, a daeth yr argyhoeddiad hwnnw iddo gyda grym cyffelyb i'r argyhoeddiad a gafodd Saul ar y ffordd i Damascus, ac o'r diwrnod hwnnw allan aeth i fyw a bod er dyrchafu cenedlaetholdeb Cymreig. Hynny oedd ei fwyd a'i ddiod, ni cheid ganddo ddim arall mewn cwmni na chyfarfod, ar y llwyfan nac yn y wasg. Meddai'r gallu nid yn unig o losgi ei hunan, ond i yrru pawb arall a ddeuai i gysylltiad ag ef yn oddaith. Ef

mewn modd arbennig oedd tad y Deffroad Cymreig yng Nghaerdydd, a chafodd Cymdeithas Cymrodorion Caerdydd y bedydd tân Cymreig fel yntau. Ond llosgodd y fegin yn gynnar, a diwrnod bythgofiadwy yn hanes bywyd Cymreig Caerdydd oedd y diwrnod y gosodwyd ei weddillion ef yn y bedd. Amheuw'n a fu yn hanes y ddinas erioed angladd mwy gwir Gymreig na'r angladd hwnnw. Cynrychiolid cenedl gyfan yn ei hamrywiol agweddau ar lan ei fedd. Codwyd colofn Gymraeg ar y bedd, a rhoddwyd arni y geiriau "Cymer Duw ymaith y gweithiwr, ond caria ymlaen ei waith." Edrychai Dan Isaac Davies ar ei waith yn waith Duw, ac felly yn ddiau yr ydoedd, er nad mewn cylch a gyfrifir yn gyffredin yn grefyddol y dygai ef ei waith ymlaen. Mentrwn ddywedyd nad oedd yn llai gwir gysegredig oblegid hynny. Y mae ysbryd Dan Isaac Davies o hyd yn arwain ei genedl mewn popeth sydd oreu yn ei chenedlaetholdeb.

Un arall o aelodau ffyddlonaf Cymdeithas Cymrodorion Caerdydd yn y cyfnod hwnnw oedd y Dr. Joseph Parry (*Pencerdd America*). Yr oedd ef ar y pryd yn Athro Cerddorol yng Ngoleg y Brifysgol, ac yn anterth ei nerth a'i nwyfiant. Cymerai ddiddordeb mawr yn y Gymdeithas, gofalai am ei hadran gerddorol gyda brwdfrydedd rhyfeddol—ar gyfer ei chyfarfodydd hi y cyfansoddodd rai o'i ganeuon mwyaf poblogaidd, megis "Cymru Fu, Cymru Sydd, a Chymru Fydd." Cofiwn amdano yn cyfansoddi ei "Arianwen" a chwaraewyd yn un o brif chwaraedai'r dref. Yr oedd y Dr. yn Gymreig yn ei holl anianawd, ac yn ei gwmni'r oedd yn un o'r rhai mwyaf syml a diragrith a adnabûm erioed. Yr oedd yn fywyd y gymdeithas pryd bynnag y byddai yn bresennol, ac nid yn fynych y byddai ei le ef yn wag.

Cyfaill arall sydd bellach wedi huno ers blynnyddoedd, ac y cefais lawer o'i gwmni yng nghylch Cymrodorion Caerdydd yn y dyddiau hynny, oedd y diweddar Mr. T. H. Thomas (*Arlunydd Penygarn*). Yr oedd Mr. Thomas yn fab i'r diweddar Ddr. Thomas, Prifathro Coleg y Bedyddwyr ym Mhont y Pŵl am lawer blwyddyn; ac yr oedd wedi etifeddu llawer o ddawn ac athrylith y gŵr enwog hwnnw. Wedi ei eni a'i fagu yn rhanbarth Seisnig Sir Fynwy ni chafodd erioed y fantais o siarad yr Iaith Gymraeg, ac ni ddaeth byth i

allu ei siarad ond yn rhannol ac amherffaith iawn. Modd bynnag yr oedd mewn ysbryd a theimlad yn un o'r Cymry mwyaf eiddgar a selog. Cysegrodd ei fywyd i arluniaeth, ac yr oedd ei gynrychion yn fynych i'w cael yn y prif bapurau darluniadol, megis y *Graphic* ac eraill. Rhoddodd lawer o'i brofiad a'i wybodaeth yn y gelfyddyd honno i wasanaeth ei genedl. Cymerai ddiddordeb mawr yn yr Eisteddfod, yn arbennig yr adran gelfyddydol ohoni, a daeth i fod yn swyddog amlwg a brwdfrydig o'r Orsedd. Gweithiwr tawel, distaw ydoedd, yn ŵr bonheddig bob modfedd ohono, ac am flynyddoedd lawer yr oedd yn un o'r cymeriadau mwyaf amlwg yn y byd Eisteddfodol.

Un o brif gymeriadau'r Gymdeithas oedd yr hen gyfaill diddan Dafydd Morgannwg, awdur *Yr Ysgol Farddol*, a beirniad Eisteddfodol nid anenwog yn ei ddydd. Dyn bychan, llawn gwefr, hawdd ei gynhyrfu, ond selog odiaeth dros bopeth Cymreig, ac un o'r cymeriadau mwyaf dymunol oedd Mr. D. W. Jones ar lawer cyfrif. Yr oedd yn Gymro Cymreig hollol—yn ddyn o gymeriad ardderchog, yn selog a ffyddlon gyda'r achos yn Pembroke Terrace; ond yr oedd yn un hawdd iawn ei gyffroi, a byddai rhai yn cymryd mantais arno oblegid hynny i chwarae aml dric diniwed ag ef. Cof gennyf ei fod un noswaith i draddodi anherchiad i'r Gymdeithas, ac fod mynediad i mewn i'r cyfarfod hwnnw trwy docynnau. Gofelid am y drws gan hen gyfaill i Ddafydd, ac un a wyddai'n dda am ei wendid. A phan ddaeth arwr y cyfarfod at y drws, meddai Ceidwad y Porth wrtho mewn goslef ddifrifol ac awdurdodol, "Tocyn os gwelwch yn dda," a chyda fod y gair o'i enau, dyna'r Bardd yn troi ar ei sawdl gan gychwyn tuag adref; bu cryn drafferth i'w gael yn ol, ond daeth, ac aeth trwy ei anherchiad fel pe na bai dim allan o le wedi digwydd,—yr hen gyfaill diddan!

Un arall o gymeriadau mwyaf diddorol y Gymdeithas yn y dyddiau hynny oedd yr hen gyfaill "Cochfarf." Yr oedd ef yn enedigol o Forgannwg—wedi ei ddwyn i fyny yn hen ardal enwog Llangynwyd, ardal Samuel Jones, Brynllwarch, a Wil Hopkin, ac wedi yfed yn helaeth o ysbryd llenyddol a barddonol y cylch. Ni chafodd ym more ei oes ond ychydig fanteision, ac ni ellir hawlio ei fod yn dalentog fel bardd, llenor, na siaradwr; ond yr oedd yr

ysbryd Cymreig ynddo yn llawn, a phrofodd pa mor llwyddiannus fel cymeriad cyhoeddus y gall dyn fod os bydd yn ffyddlon i'r ddawn sydd ynddo. Saer coed wrth ei alwedigaeth oedd Cochfarf; ond yr oedd, yr adeg y cyfeirir ati, wedi gadael ei gelfyddyd ac wedi cychwyn masnach fel ceidwad tŷ coffi yn y dre. Mewn ystafell berthynol i'w dŷ ef y cynhelid cyfarfodydd Pwyllgor y Gymdeithas am flynyddoedd; ac nid oedd iddi ar hyd ei oes gefnogydd mwy eiddgar na Chochfarf. Yr oedd ein cyfaill yn Eisteddfodwr pybyr, yn ddirwestwr selog, yn ddyn gwir grefyddol. Yr oedd yn llawn ysbryd cyhoeddus, a dringodd i safleoedd uchel fel dinesydd a Christion. Fel Rhyddfrydwr daeth yn un o'r cymeriadau mwyaf amlwg yn y dref, yn aelod o'r Cyngor Trefol, ac wedi hynny'n Faer y dref. Yr oedd yn ddyn o argyhoeddiadau cryfion, a gwnaeth lawer o waith da dros genedlaetholdeb Cymreig yn y dref—gwaith yr erys ei effeithiau am flynyddoedd lawer.

Ymysg aelodau mwyaf amlwg a defnyddiol y Gymdeithas yn y cyfnod hwn ceid y Prifathro J. Viriamu Jones. Cymro talentog wedi ei fagu'n Sais oedd ein cyfaill, ond ni bu calon fwy Cymreig yn curo dan fynwes unrhyw Gymro na'r eiddo ef. Bydd ei enw ef byw yn hir yn hanes Cymru, yn arbennig mewn ystyr addysgol, nid yn unig fel Prifathro Cyntaf coleg Caerdydd, ond fel cynllunydd y Brifysgol i Gymru,—yr oedd ei ddiddordeb ym mhopeth Cymreig yn ddwfn ac angerddol. Mynychai gyfarfodydd y Gymdeithas yn ffyddlon, a byddai yn barod bob amser i gymryd ei ran yn y gwaith. Pryd bynnag y byddai buddiannau Cymru yn y cwestiwn, gallesid yn wastad gyfrif ar deyrngarwch a brwdfrydedd y Prifathro.

Ni byddai unrhyw fraslun o hanes Cymrodorion Caerdydd yn gyflawn heb roddi lle i eraill o'r rhai oedd yn aelodau yn y cyfnod hwn, megis Mr. Tom Roberts, Mr. Thomas Lovell, Mr. Thomas Thomas, Mr. David Beynon, Miss Maggie Jones, a Mrs. Milton, y rhai ni allaf ond yn unig eu henwi yn y gofod sydd yn awr at fy ngwasanaeth. Modd bynnag, yr oedd yn y cwmni ddau aelod arall sydd yn rhaid cyfeirio ychydig yn llawnach atynt, sef y Tad John Hayde, offeiriad Pabaidd, a Mr. Ivor James. Gwyddel cenedl-garol oedd yr Hybarch Dad Hayde. Treuliodd flynyddoedd lawer yng nghaerdydd, ac er yn gwasanaethu ei swydd yn Saesneg,

dysgodd yr Iaith Gymraeg yn dda a chymerai ddiddordeb anghyffredin yng ngwaith y Cymrodorion. Yr oedd yn ieithydd mawr, ac yn un o'r rhai mwyaf diddan a charedig. Ni byddai ef nemawr byth yn colli unrhyw gyfarfod perthynol i'r Gymdeithas, ac yr oedd yn wastad yn barod i gymryd rhan yn y gweithrediadau, ac yr oedd yn boblogaidd gyda phawb. Cymeriad a llawer iawn o ryw fath o wreiddiollder ynddo oedd yr hen gyfaill Mr. Ivor James. Ef oedd cofrestrydd cyntaf Coleg Caerdydd, ac wedi hynny ef a apwyntiwyd i fod yn Gofrestrydd cyntaf Prifysgol Cymru. Cymerai ddiddordeb mawr mewn hanesiaeth Gymreig, ac yr oedd llaw fawr ganddo mewn sicrhau i Goleg Caerdydd y Llyfrgell Gymreig ardderchog sydd yno. Gwnaeth Mr. Gladstone gyfeiriad at ysgrif o'i eiddo yn ei araith yn Eisteddfod Gwreccsam flynyddoedd yn ol, ac edrychai'r hen gyfaill ar hynny fel y deyrnged uchaf i'w allu a'i awdurdod fel hanesydd Cymreig. Yn ei gwmni yr oedd yn un o'r rhai mwyaf difyr, yn llawn naturioldeb, ac yn ddiniwed fel plentyn. Cymerai ddiddordeb ym mhopeth Cymreig, ac yr oedd yn gefnogydd selog i'r Cymrodorion yn y blynyddoedd hynny. Bu ar fwy nag un achlysur yn cymryd rhan amlwg yng ngweithrediadau'r Gymdeithas.

Cynhelid cyfarfodydd rheolaidd y Gymdeithas bob nos Wener yn ystod misoedd y gaeaf, ac yn fynych anherchid y Gymdeithas gan wŷr amlwg ym mywyd Cymru, yn addysgol, gwleidyddol, llenyddol a chrefyddol. Nid anniddorol efallai fydd cyfeirio yn fyr at rai o'r personau amlwg yng Nghymru y clywyd eu llais ar lwyfan y Cymrodorionyn y dyddiau hynny. Ni chaf aros yn hwy gyda'r "doniau lleol," fel y dywedir, er fod llawer o'r cyfryw ymysg mawrion ein cenedl yn y dyddiau hynny. Y noson fawr oedd y noson yr anherchid y cynulliad gan "ddawn dieithr," ac nid yn anaml y byddai hynny. Un o'r cyfryw ydoedd yr Hybarch Archddiacon John Griffiths, Castellnedd, ac yr oedd ef yn sicr yn un o siaradwyr Cymraeg mwyaf hyawdl ei oes. Un arall oedd y Barnwr Gwilym Williams, meistr mewn doniolwch iach a diwenwyn. Cofiaf am Sir Isambard Owen, Tom Ellis, A.S., David Lloyd George, Prif Weinidog Prydain Fawr heddyw, y Proff. John Edward Lloyd, y Proff. John Morris Jones, Golygydd *Y Beirniad* heddyw, y Proff.

Henry Jones, y Parch. Elvet Lewis a Llew Llwyfo yn ymwelwyr anrhydeddus â'r Gymdeithas o bryd i bryd yn y cyfnod hwnnw. Nid llai amlwg, yn eu ffordd eu hunain, ydoedd eraill, megis Watcyn Wyn, Eos Dâr, a Charadog, Arweinydd y Côr Mawr fel yr adwaenid ef byth er yr adeg y bu yn arwain y Côr Cymreig yn Arddangosfa 1852, yn y Crystal Palace. Ond y ddau achlysur sydd yn sefyll amlycaf yn fy nghof wrth edrych yn ol dros ysgwydd y chwarter canrif, ydyw ymweliad y Proff. Henry Jones a Llew Llwyfo. Siaradai y Proffeswr, Syr Henry Jones yn awr, ar ryw agwedd i Llenyddiaeth Gymreig nad wyf yn cofio'r manylion yn awr. Modd bynnag, yng ngwres ei anherchiad, gwnaeth ddau neu dri o sylwadau a barodd gryn gynnwrf yn y gwrsyll, megis y sylw nad oedd Llenyddiaeth Ddiwinyddol Cymru hyd hynny wedi cynyrchu dim byd gwreiddiol newydd, gyda'r eithriad o "bamffledyn Dr. Lewis Edwards ar yr Iawn," ac "mai wedi treulio eu nerth i ddrynu gwellt yr oedd Diwinyddion Cymru." Ni ddiangodd y sylwadau hyn heb feirniadaeth lem y noson honno, er i gyd yn yr ysbryd goreu.

Noson i'w chofio yn hanes y Gymdeithas oedd yr un yr ymwelodd Llew Llwyfo â hi. Yr oedd y Llew druan bellach yn hynafgwr, ac wedi ei guro'n drwm gan ddrycinoedd bywyd. Nid oedd wedi bod yng Nghaerdydd ers llawer blwyddyn, ond hiraethid gan rai o'i hen gyfeillion am ei weled a'i glywed drachefn. Gwahoddwyd ef i annerch ar destyn o'i ddewisiad ei hun. Dewisodd yntau'r testyn "Telynoriaeth a Thelynnoriaeth Gymreig." Trefnwyd i wneuthur y cyfarfod mor gyhoeddus ag oedd bosibl; cafwyd gan y Barnwr Gwilym Williams ddyfod i lywyddu; sicrhawyd gwasanaeth Eos Dâr i ganu'r delyn; daeth cynulliad mwy lluosog nag arfer; ond nid oedd y Llew yn ei iechyd y noson honno, ac aeth y ddarlith yn fethiant. Modd bynnag, cafwyd ganddo ychydig eiriau a dim ond ychydig, a threuliwyd gweddill y cyfarfod i ganu. Chwith oedd gweled y Llew cadarn wedi colli ei nerth. Os nad wyf yn camgymryd, hwn oedd ymweliad olaf y gŵr talentog hwnnw â Deheudir Cymru.

Cyn terfynu hyn o atgofion da gennyf feddwl nad cynnal cyfarfodydd yn unig oedd syniad Cymrodorion Caerdydd am ei chenhad-

aeth yn y cyfnod hwnnw. Iddi hi, yn anad unrhyw sefydliad arall, y rhaid priodoli pob gronyn o'r ysbryd Cymreig a fu unwaith mor amlwg yn yr hen dref ar lan Taf. Yr ysbryd hwnnw a sicrhaodd i'r Iaith Gymraeg ei lle yn ysgolion elfennol y dref, ac a wnaeth gymaint i gadw'n fyw yr iaith ar lawer aelwyd yn y dref. Ymffrostia Caerdydd heddyw yn y ffaith fod ganddi y Llyfrgell Gymreig oreu yng Nghymru ar wahan i'r Llyfrgell Genedlaethol, os nad yw yn wir hyd yma yn rhagori ar honno mewn rhai pethau. Modd bynnag, cofiaf yn dda waith y Cymrodorion yn cychwyn y mudiad i gael Llyfrau Cymraeg i Lyfrgell y Dref a chofiaf ddarfod i'r Gymdeithas ddanfôn Cochfarf a Beriah i fod yn ysiwyr er gweled beth oedd safle'r Gymraeg yn y Llyfrgell honno, ac iddynt, er eu gofid, gael allan nad oedd y cwbl oedd yno ond sypyn bychan y gallai Mr. Ballinger, y Llyfrgellydd ar y pryd, ei gludo i'w fwrdd rhwng ei freichiau. Dydd y pethau bychain oedd y dwthwn hwnnw, —wedi hynny y torrodd y wawr. A yw Cymrodorion Caerdydd heddyw mor Gymreig ag oeddynt chwarter canrif yn ol? Ni cheisiaf ateb y cwestiwn; gadawaf i bawb o bobl dda'r ddinas a wnânt â mi yr anrhydedd o ddarllen yr atgofion amherffaith hyn, "ymhelaethu arno yn eu meddyliau."

Lerpwl.

O. L. ROBERTS.

* * Oherwydd gorfod lleihau'r rhifyn, bu raid cadw'n ol hyd y rhifyn nesaf Ohebiaeth, Nodiadau, etc.—GOL.

Red Seal Library—Nos. 9 and 10

BOOKS

For **STUDY** or **RECREATION** on a
Subjects. Send for **Catalogue No. 31**
Post Free, and state wants. Special Depart-
ments for Educational, Law, Medical, Scientific,
Musical, Theological, and Foreign Works, etc.
Text Books for all University and other Examinations.

The Largest Stock of Educational Books in the World. **SECOND-HAND AT HALF PRICES.**
NEW at 25 per cent. **DISCOUNT.** Sent on Approval. **BOOKS PURCHASED.** **BEST PRICES GIVEN.**

W. & G. FOYLE, 121 & 123 Charing Cross Road, LONDON, W.C.

Telegrams: "Foyilbra," London. Telephone: 8130 Gerrard.

LET ME MEND YOUR FOUNTAIN PEN.

Very likely you have a Broken Fountain Pen. The Cap is missing—the Nib or Feed gone wrong. Don't throw it aside because of that. Bring it to me. I can mend it for you. Broken, it is money lying idle—a labour-saving device rendered useless. Mended, it means money and time saved to you. I mend Fountain Pens, fitting Nib, Cap, or Feed.

PARK HALL BUILDINGS.

—SCHOLASTIC BOOK DEPOT.—

J. H. DYER,

Discount Bookseller and Stationer,

Late Manager for the SCHOLASTIC TRADING CO., LTD.

University, Municipal and Technical School Books and Requisites

Discount 3d. in the Shilling off Books not net.

JUVENILE BOOKS suitable for Rewards or Sunday School Libraries kept in [Stock, Inspection invited. **TEXT CARDS**, in Sheets or Packets. **FOUNTAIN PENS**, from 1s to 30s. **CHILDREN'S PICTURE BOOKS** from One Penny. **BIBLES**, bound in Morocco, yapp edges, all sizes from 2/6. **TEACHERS' BIBLE**, with Maps, Illustrations, Concordance, &c., 6s. **Purses, Letter Cases, Pocket Books, Day Books, Ledgers, etc.** **Office Files** from 1/3. **Pens, Ink, Paper.**

95 Queen Street, Cardiff.

CLORIAU I'R BEIRNIAD.

Er galluogi y derbynwyr i rwymo y Beirniad yn unfurf, mae y Cyhoeddwyw wedi daparu Cloriau Llian prydferth. Mae Cloriau Cyfrol VI., 1916. yn barod. I'w cael trwy y Llyfrwerthwyr, neu o'r Swyddfa, pris 1s. 3c., trwy y post, 1s. 6c. Hefyd gellir cael Cloriau cyfrolau I., II., III., IV., V. am yr un pris.

MR. HUGH EVANS & SONS, 'Brython Office,' 358 Stanley Road, Liverpool.

DETHOLIAD O LYFRAU.

IOLLO MANUSCRIPTS, being a Selection of Ancient Welsh Manuscripts in Prose and Verse from the collection made by Edward Williams (*Iolo Morganwg*), with English Translations and Notes. Price, One Guinea. Argraffiad Llyfbrwyf.

A KEY AND GUIDE TO THE WELSH LANGUAGE, or a Welsh-English Dictionary and Grammar combined. Text-Book—The Welsh Bible. By Pedr Hir. Cloth, 4s. net.

HOLL WEITHIAU GORONWY OWEN, yn cynnwys ei Holl Fardoniaeth, wedi ei gymeryd o'r argraffiadau hynaf; ei Holl Llythyrau; ynghyda Hanes ei Fywdd. Gan LLYFRBRYF a PHEDROG. Llian, 2s. 6c.

O FOR I FYNYDD, a Chaniadau Eraill, gan EIRHIN. Llian hardd, 2s. 6c.; Rhwymiad goreu, 5s.

"Dywed wioneddau sydd yn cyfwrdd dyn, a dywed hwy yn aml yn y dull goreu'n bosibl."—*Y Genedl.*

O'R MWG I'R MYNYDD, set Cyfres o Ysgrifau fu yn Y Brython am Wibiadau'r Golygydd Oddicartref. 168 Tudalen. 26 o Luniau. Llian, 2s. 6d.

Y MORTHWYL: set y Morthwyl Gyntaf, yn cynnwys saith ugain o Adroddiadau, 200 tudalen; a'r Ail Forthwyl, yn cynnwys saith ugain o Adroddiadau, 200 tudalen. Wedi eu cyd-rwymo. Llian, 2s. 6c.

GERAINT AC ENID, A CHANIADAU EREILL. Gan MACRETH. Llian. "Ni ryfeddem pe treiglai amlinell yn y llyfr hwn i lawr yr oesau fel diareb ar lafar y wlad."—*Y Llan a'r Dyngysogaeth*. Llian, 2s. 6c.

Cyhoeddiedig gan HUGH EVANS A'I FEIBION, Swyddfa'r "Brython," 356-8 Stanley Rd., Liverpool.

YR IAITH CYMRAEG: Ei Horgraff a'i Chystrawen. Gan y Parch. D. Tecwyn Evans, B.A. Llian, 1s. 6c. Argraffiad newydd hel-aethedig.

CODR HMYL: Llyfr Newydd o Adroddiadau, wedi ei gynnull gan Olygydd y Brython. 154 o ddarnau, 200 tudalen. Tegydd Argraffiad. Llian, 1s. 6c. (Amlen, 1s.).

GWELEDIGAETHAU Y BARDD CWSG: gan Ellis Wynne; dan olygiath O. Eilian Owen a-Humphrey Roberts, B.A., Athrawon mewn Cymraeg o dan Gyngor Addysg Lerpwl. Amlen gref. Llian, 1s. 6c.

ATHRYLLITH JOHN CEIRIOG HUGHES: gan y Parch. H. Elfed Lewis, M.A. Amlen, 1s.

LYFR Y TRI ADERYN: gan Morgan Llwyd o Wynedd. Argraffiad Newydd, gyda Rhagarweiniad gan Olygydd y Brython. Llian, 1s..

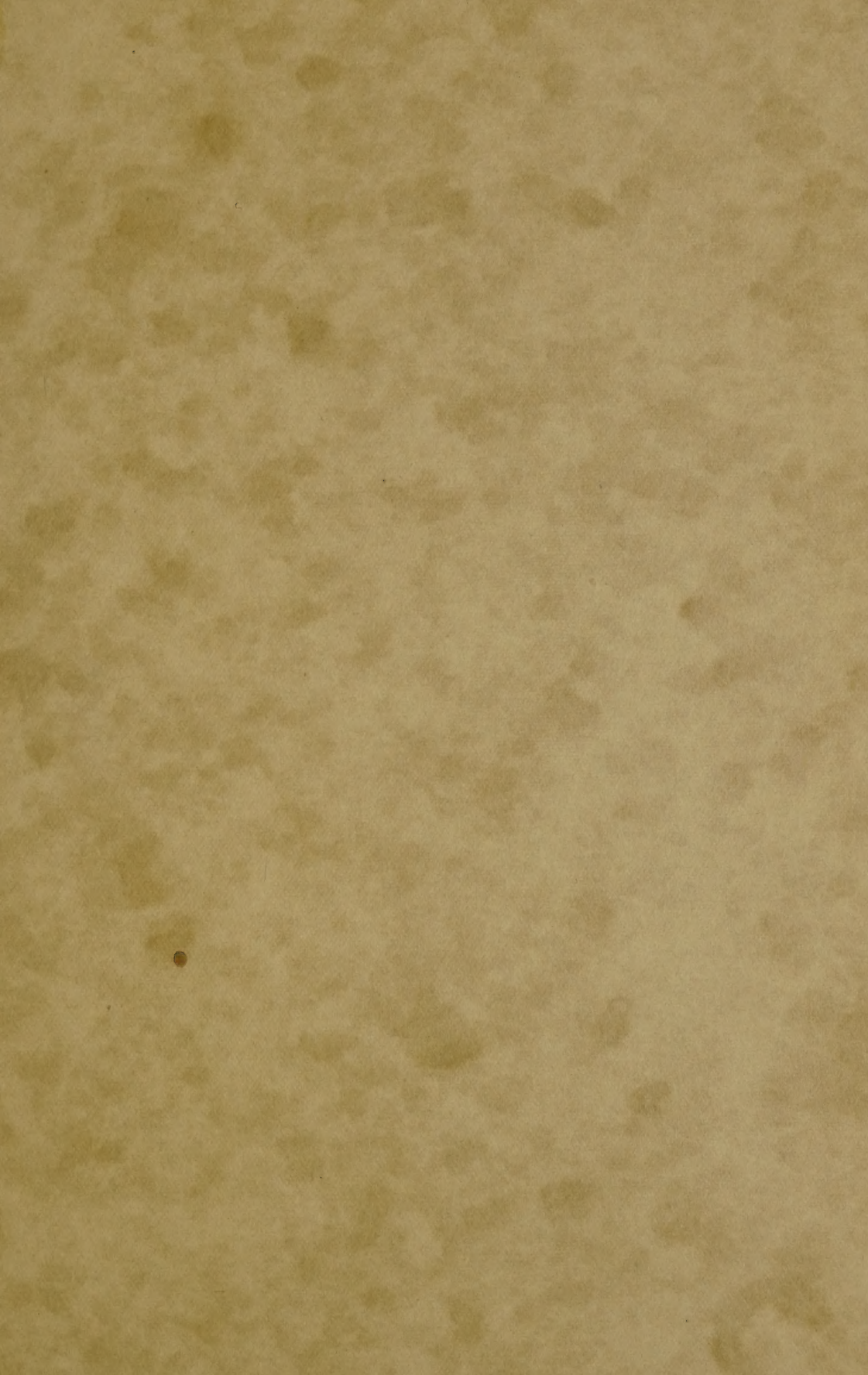
Y DRWS AGORED: Telynegion byrion, gyda 12 o ddarluniau cain. Gan R. H. Jones (awdur "Drwy Gil y Drws"). Wedi ei rwymo mewn llian hardd, 1s.

Y DDRAWMA.

OWEN GLYNDWR. Gan Pedr Hir. 1s.

PWY BIAU'R GADAIR: Drama ddigrifol gan Dewi Mai o Feirion. Amlen, 9c.

MOSES: O'r Cawell a'r Môr Coch. Drama Gymraeg at wasanaeth Gobeithuoedd. Gan Pedr Hir. Amlen, 4c.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 065737352